

Milli Aviasiya Akademiyası

ISSN 1811-7341

ELMI MƏCMUƏ

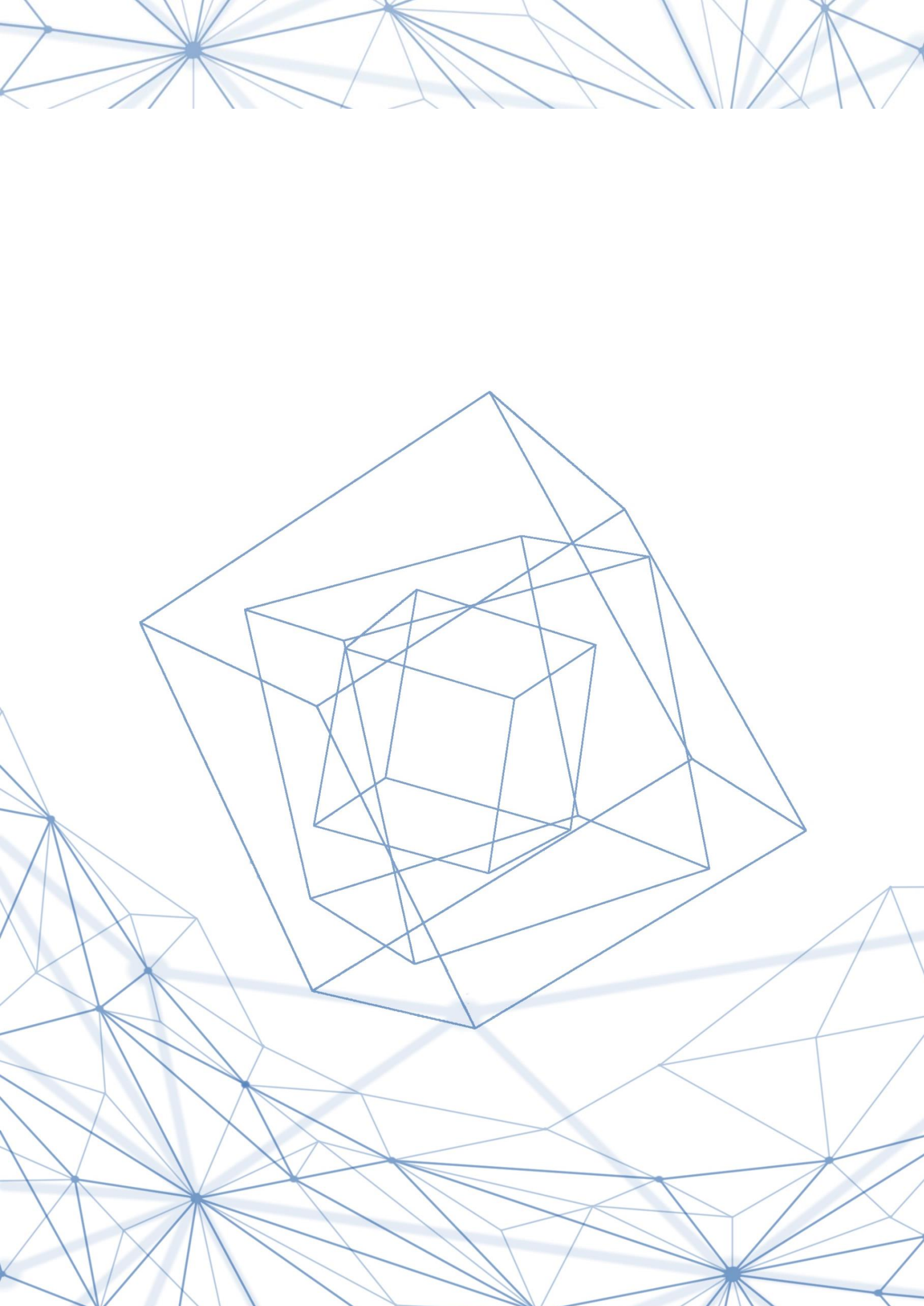
Ci ld 26, №2, 2024

National Aviation Academy

SCIENTIFIC JOURNAL

Volume 26, №2, 2024

Baş redaktor

F.-r.e.d., akademik Arif Mir Cəlal oğlu Paşayev

Elmi redaktor

T.e.d., prof. Rasim Nəsim oğlu Nəbiyev

Redaksiya heyətinin üzvləri (elm sahələri üzrə)

Texnika elmləri

T.e.d., prof. Afiq Rəşid oğlu Həsənov (redaktor)

T.e.d., prof. Ədalət Soltan oğlu Səmədov

F.-r.e.d., prof. Məsud Arif oğlu Əfəndiyev, Helmhols Mərkəzi, Münhen, Almaniya

F.-r.e.d., prof. Əli Tofiq oğlu İsmayılzadə, Karlsruhe Texnologiya İnstitutu, Almaniya

T.e.d., prof. Aleksandr Alekseyeviç İqolkin, Samara Universiteti, Rusiya

T.e.n., dos. Oleq Borisoviç Spiridonov, Cənub Federal Universiteti, Rusiya

T.e.d., prof. İsmayıl Mahmud oğlu İsmayilov

T.e.d., prof. Əhəd Xanəhməd oğlu Canəhmədov

T.e.d., prof. Pərviz Şahmurad oğlu Abdullayev

F.-r.e.d., prof. Kərim Rəhim oğlu Allahverdiyev

T.e.d., prof. Xəqani İmran oğlu Abdullayev

F.-r.e.d., prof. Kamal Əsgər oğlu Əsgərov

T.e.d., prof. Nazim Şəkər oğlu Hüseynov

T.e.d., prof. Aytac Nəzif qızı Bədəlova

F.-r.e.n., prof. İslam Əsəd oğlu İsgəndərov

T.e.n., dos. Elman Mehdi oğlu Nəcəfov

T.e.n., dos. Fuad Həsən oğlu Dadaşov

Hüquq elmləri

H.e.d., prof. Ayxan Xankişi oğlu Rüstənzadə (redaktor)

Prof. Dr. Cavid Sədulla oğlu Abdullazadə, Ankara Universiteti, Türkiyə

Prof. Dr. Yener Ünver, Özyeğin Universiteti, Türkiyə

Prof. Dr. Ömer Çınar, İbn Haldun Universiteti, Türkiyə

H.e.d., prof. Nazim Həsən oğlu Cəfərli

H.e.d., prof. Sübhən Fərmayıl oğlu Əliyev

H.e.d. Fərdin Yaşar oğlu Xəlilov

H.e.d., dos. Rauf Məmməd oğlu Qarayev

İqtisad elmləri

İ.e.d., prof. Heydər Sərdar oğlu Həsənov (redaktor)

İ.e.d., prof. Rustem Tursunoviç Yuldaşev, Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Rusiya

İ.e.d., prof. Səlim Yanvar oğlu Müslümov

İ.e.d., prof. Sərvər Alcan oğlu Abbasov

İ.e.d., prof. Elnur Məhəmməd oğlu Sadıqov

İ.e.n., dos. Fəridə Fərid qızı Ələkbərova

İ.f.d., dos. Vəfa Qurban qızı Nəcəfova

İ.f.d., dos. Fuad Mürvət oğlu Mirzəyev

"Elmi Məcmuə"nin bölmələri: aviasiya və raket-kosmik texnikası, aeronaviqasiya, aviasiya təhlükəsizliyi, aviasiya meteorologiyası, aerokosmik monitoring və ətraf mühitin qorunması, cihazqayırma, radioelektronika, telekommunikasiya, informasiyanın emalı, nəqliyyat logistikası, fizika, bərk cisim elektronika, materialşünaslıq, informasiya texnologiyaları, sistemli analiz, idarəetmə sistemləri, hüquq, iqtisadiyyat, menecment, ictimai elmlər.

"Elmi məcmuə" 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (Qeyd. № 492).

Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Azərbaycan Respublikasında məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Redaksiyanın ünvanı: AZ1045, Bakı şəh., Mərdəkan pr. 30, Milli Aviasiya Akademiyası

Tel. (+994) 12 525 98 08 + 24 88. E-mail: em@naa.edu.az Veb sayt: <https://scientific-journals.naa.edu.az/>

AVIASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

UOT: 004

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.01

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Musayev H.M.

Sərhəd Qoşunları Akademiyası

Məqalənin əsas məqsədi müasir qloballaşma şəraitində regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında qarşılıqlı əməkdaşlığın tədqiq edilməsidir. Əsas diqqət terrorçuluq təhdidlərinin mövcud olduğu bir şəraitdə terrorçuluq fəaliyyətinin müəyyən edilməsinə, qarşısının alınması və onun nəticələrinin minimuma endirilməsi məqsədilə aparılan mübarizə tədbirlərinə, eləcə də təhlükəsizlik fəaliyyətinin digər sahələri ilə bağlı gələcək nəslin maarifləndirilməsi və bu mübarizədə onların rolunun artırılmasına yönəldilmişdir. Antiterror fəaliyyəti zamanı qarşılıqlı fəaliyyətin əsas istiqamətləri kimi, terrorçuluğu doğuran və onun mövcudluğuna töhfə verən səbəblərin və şərtlərin proqnozlaşdırılmasına məqalədə xüsusi diqqət verilmişdir.

Sərhəd məkanında terrorçuluğa qarşı mübarizə tədbirlərinin effektivliyi xüsusi xidmət orqanlarının və ölkənin sərhəd zonasında terrorçuluğa qarşı mübarizə apararı digər qurumların əlaqələndirilmiş fəaliyyətinə əsaslanır. Bu amil məqalədə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Məqalədə antiterror fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün dünyada və ölkəmizdə mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, terrorçuluğa qarşı mübarizənin təmin edilməsi üzrə məlumat bazasının genişləndirilməsi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, terrorçuluğa qarşı mübarizə apararı xüsusi xidmət orqanları ilə digər icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin təkmilləşdirilməsi üçün görülən tədbirlər məqalənin predmetini təşkil edir.

***Açar sözlər:** qloballaşma, qarşılıqlı əməkdaşlıq, terrorçuluq, regional əməkdaşlıq, regional təhlükəsizlik, antiterror, təxribat, texnoloji tərəqqi.*

Müasir dövrdə qloballaşma iqtisadi, siyasi, mədəni, informasiya, hüquqi, hərbi-siyasi proseslərin inteqrasiyası və s. bu kimi müsbət cəhətlərlə yanaşı, həm də müasir dünya nizamına mənfi təsir göstərən bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bunlara cinayətkarların, terrorçu qüvvələrin dağıdıcı, təxribat fəaliyyəti sahələrinin genişləndirilməsi, onların müxtəlif ölkələrin və hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının sərhəd məkanlarında aktivləşdirilməsi daxildir.

Müasir dünyada əsas proseslərdən biri müasir dünya nizamının inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələ, fundamental tendensiya olan mütərəqqi qloballaşma olmuşdur. Hazırda qloballaşma prosesinə ilk növbədə transmilli korporasiyaların (TMK) maraqları naminə milli sərhədlərin “silinməsi” kimi baxılır. Qloballaşma maliyyə, əmək və kapitalın sərhədləri aşaraq sərbəst hərəkətinə şərait yaratmaqla getdikcə daha çox ölkəni texnoloji tərəqqi sahəsinə cəlb edir.

Hesab edilir ki, “qloballaşma” termini ilk dəfə 1983-cü ildə “Bazarların qloballaşması” kitabının nəşrindən sonra amerikalı alim T. Levitt tərəfindən istifadə edilmişdir [1]. Bu terminlə o,

TMK tərəfindən istehsal olunan ayrı-ayrı məhsullar üçün bazarların birləşməsinə və inteqrasiyasını təyin etdi.

Bəşəriyyəti bütün tarixi inkişafı boyu müşayiət edən elmi-texniki tərəqqi qloballaşma prosesinin inkişafına böyük təsir göstərir. Elmin müxtəlif sahələrində aparılan kəşflər və mövcud nailiyyətlərin təkmilləşdirilməsi nəticəsində bu prosesin əsasları tədricən qoyulmuşdur.

ABŞ Milli Təhlükəsizlik Universitetinin Qloballaşma Layihəsinin rəhbəri E. Forsun qloballaşmanı müasir dövrdə bilik və texnologiyanın inkişafının nəticəsi olaraq dünya miqyasında mal, xidmət, pul axınlarını, habelə ideyalar, məlumat, mədəniyyət və iddialar formasında qarşımıza çıxardığını bildirir. O, hesab edir ki, qloballaşma insanları və cəmiyyəti planetar miqyasda birləşdirən uzunmüddətli prosesdir [2].

Bu mövqedən qloballaşma liberal dəyərlər əsasında inkişaf edən, birqütblü dünyanın yaradılmasını, bir dövlətin mənafeyinin bütün dünya birliyinin maraqları ilə eyniləşdirilməsini, başqa sözlə, siyasi və siyasi dəyərlərin formalaşmasını nəzərdə tutan prosesdir.

Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri qloballaşma problemini nəzərə alaraq, bu terminindən istifadə edirlər. İqtisadiyyat elmi baxımından qloballaşma qlobal transmilli korporasiyaların birləşməsi, maliyyə qloballaşması, regional iqtisadiyyatların qloballaşması, dünya ticarətinin intensivləşməsi, yaxınlaşma meyilləri kimi başa düşülür. Sosioloqların fikrincə, qloballaşma nəticəsində mədəniyyətin universallaşmasının təsiri altında müxtəlif ölkələrin və regionların həyat tərzinin yaxınlaşması müşahidə olunur. Tarix mütəxəssisləri hesab edirlər ki, qloballaşma kapitalizmin çoxsaylı mərhələlərindən biridir. Fəlsəfədə belə hesab edilir ki, qloballaşma prosesləri bəşəri dəyərlərin universallaşması ilə bağlıdır.

Qloballaşma kimi bir fenomenin meydana gəlməsini anlamaq üçün aşağıdakı alimlərin yanaşmalarını qeyd edə bilərik. H. Lansovun fikrincə, qloballaşma XIX əsrin sonlarında sənayenin yaranması, nəqliyyat və kommunikasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə başladı. O, qloballaşmanı artan mal mübadiləsi, intensiv miqrasiya axınları və kapital hərəkətləri ilə əlaqələndirir [3]. R. Robertsonun nöqteyi-nəzərindən qloballaşma dövrü dünya dinlərinin yaranma dövrü ilə mütənasibdir. O, qloballaşmanı dünyanın sıxılması və bütövlükdə konkret qarşılıqlı asılılıq şəklində və qlobal bütövlüyün dərk edilməsi şəklində anlayış kimi müəyyən edir [4].

Müasir dünya birliyi hazırda istehsalın mərkəzləşdirilməsi, ən böyük istehsalçıların və transmilli şirkətlərin birləşməsi prosesləri ilə xarakterizə olunan qloballaşma dövrünü yaşayır. Müxtəlif ölkələrdə iri şirkətlərin birləşməsi baş verir. Bəzi ekspertlər məcburi birləşmə və satınalma proseslərini “qaliblərin bayramı” adlandırdılar [5]. Bu proseslər istehsal xərclərinin azalmasına və birləşmiş kapitalların mənfəətinin artmasına səbəb olur.

İqtisadi sahədə istehsalatda beynəlxalq kooperasiyanın, xarici ticarətin və bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı nəticəsində milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı artır, onların normal inkişafı müşahidə olunur. Bu, adətən ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı asılılığının güclənməsini, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin milli iqtisadiyyatlara təsirini, ölkələrin dünya iqtisadiyyatında iştirakını ifadə edən iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsidir.

Növbəti mərhələ beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, kapitalın beynəlmilləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin qlobal xarakteri və milli iqtisadiyyatların artan açıqlıq dərəcəsi və ticarət azadlığı ilə obyektiv şəkildə müəyyən edilən beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya oldu. Milli iqtisadiyyatların yaxınlaşması və qarşılıqlı uyğunlaşması, onların beynəlxalq miqyasda vahid təkrar istehsal prosesinə daxil edilməsində ifadə olunur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya ayrı-ayrı milli iqtisadiyyat-

lar arasında əmək bölgüsünə, dərin dayanıqlı əlaqələrin inkişafı yolu ilə onların iqtisadiyyatlarının müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif formalarda qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan ölkələrin iqtisadi birləşməsi prosesi, ölkələr arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi xarakterizə olunması, dövlətlərarası müqavilələr formasını alan və dövlətlərarası orqanlar tərəfindən koordinasiyalı şəkildə tənzimlənən iqtisadi mexanizmlərin yaxınlaşmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi inteqrasiya müasir dövrün qloballaşma proseslərinin özəyini təşkil edir və qloballaşmanın özü də beynəlmilləşmənin daha yüksək mərhələsini, uzun müddət toplanan kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət sıçrayışına səbəb olduğu sonrakı inkişaf mərhələsini təmsil edir.

Qloballaşma müasir dünya sisteminin ən mühüm, real xarakteristikası, planetimizin inkişaf kursunu müəyyən edən ən təsirli qüvvələrdən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq münasibətlərin qloballaşması beynəlxalq münasibətlər sahəsində ictimai həyat və fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin qarşılıqlı asılılığının və qarşılıqlı təsirinin güclənməsidir. O, ictimai həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə, o cümlədən iqtisadiyyat, siyasət, ideologiya, sosial sahə, mədəniyyət, ekologiya, təhlükəsizlik, həyat tərzinə, eləcə də insanın mövcudluğu şərtlərinə təsir göstərir [6].

İqtisadi sahədə qloballaşma dünya inkişafının qanunauyğunluqlarından biridir. O, qlobal şərait nəzərə alınmaqla sahə strukturunun, informasiya və texnologiya mübadiləsinin, məhsuldar qüvvələrin yerləşmə coğrafiyasının müəyyən olunduğu, iqtisadi yüksəlişlərin və enişlərin planetar nisbətlər aldığı iqtisadi məkanın formalaşması ilə bağlıdır.

İqtisadi qloballaşma mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. O, bir tərəfdən dövlətlər arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır, ölkələrin bəşəriyyətin qabaqcıl nailiyyətlərinə çıxışına şərait yaradır, resurs qənaətini təmin edir, qlobal tərəqqiyə təkan verir.

İqtisadi qloballaşma adambaşına düşən qlobal ÜDM-in demək olar ki, beş dəfə artmasına töhfə verməklə yanaşı, zəngin və kasıb ölkələr, ölkələr daxilində isə kasıblar və varlılar arasındakı fərqi genişləndirir.

Siyasi sahədə qloballaşmanın ilkin şərtləri dünya iqtisadiyyatının inteqrasiyası və beynəlxalq münasibətlərin təcəssümüdür. Konkret ölkədə indiyədək mövcud olan fikirlərə görə müstəsna olaraq onların daxili işləri olan və kənar müdaxilələrə yol verməyən siyasi münaqişələr, mübarizələr, siyasi seçkilər qlobal əhəmiyyət kəsb edə bilər və digər dövlətlərin maraqlarına toxuna bilər.

Qloballaşmanın nəticələrindən biri beynəlxalq terrorçuluq, qlobal maliyyə böhranı, ekoloji böhran kimi qlobal problemlərin yaranması olmuşdur. Bu problemlərin həlli yalnız sıx, ilk növbədə siyasi, beynəlxalq əməkdaşlıqla mümkündür.

Siyasi sahədə qloballaşma özünü üç əsas formada göstərir: milli hökumətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin intensivləşməsi, millətlərustü siyasi institutların formalaşması və regionlararası qarşılıqlı əlaqənin artması (regionallaşma). Onu millətlər, sivilizasiyalar və etnomədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirən, qarşılıqlı əlaqənin əldə edilməsinə və dünyanın əvvəllər əlaqəsi kəsilmiş fraqmentlərini birləşdirən və bununla da iştiraka imkan verən qlobal idarəetmə strukturlarının formalaşmasına səbəb olan proses kimi təsəvvür etmək olar.

Bu gün siyasi sferada qloballaşmanın aşağıdakı problemləri mövcuddur:

-birtərəfli xarakterli qloballaşma, bu bir ölkənin dünyanın qalan hissəsini özünə tabe etmək istəyindən ibarətdir;

-siyasi qloballaşma “mərkəz-periferiya” münasibətləri və artan qlobal rəqabət problemini aradan qaldırmır. Qloballaşma keçmiş sosialist düşərgəsinin ölkələrini öz orbitinə fəal şəkildə cəlb etməklə yalnız inkişaf etmiş ölkələrlə dünya periferiyası arasındakı uçurumu genişləndirir. Bu vəziyyətin təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi nəticələri olacaq [7].

İnformasiya sahəsində son illər informatika və yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı və yayılması nəticəsində sürətlə transformasiya olunan dünya informasiya məkanında qloballaşma gedir.

Mobil rabitə, peyk televiziyası, internet kimi alətlər getdikcə daha çox cəmiyyətin demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edir və dünyanın müxtəlif ölkələrində milyonlarla insanın adət etdiyi həyat tərzini və peşə fəaliyyətini kökündən dəyişir. Onlar üçün bəşər tarixində misli görünməmiş prinsiplial yeni imkanlar, eləcə də yeni, əvvəllər məlum olmayan problemlər yaradır, ənənəvi davranış nümunələrini və həyat tərzini dəyişdirir.

İndiki mərhələdə sivilizasiyanın inkişafının keyfiyyətə yeni səviyyəsinə-qlobal informasiya cəmiyyətinə keçid həyata keçirilib.

Mədəniyyət sahəsində qloballaşma ilkin olaraq ona xas olan qloballaşma meyllərinin həyata keçirilməsi və ya mədəniyyətin qloballaşmanın ümumi axınına cəlb edilməsi nəticəsində vahid universal bəşəri mədəniyyətin formalaşması prosesidir. Qloballaşma şəraitində insanlar və onların icmaları arasında qlobal miqyasda müxtəlif əlaqələr sistemi yaranmışdır.

Mədəniyyət sahəsində qloballaşma mədəni modellərin və stereotiplərin dünya miqyasında yayılmasını və inteqrasiyasını təşviq edən mürəkkəb hadisədir. Mədəni qloballaşma dünyanın müxtəlif ölkələri arasında biznes və istehlak mədəniyyətinin yaxınlaşması və beynəlxalq ünsiyyətin artması ilə xarakterizə olunur. Bu, bir tərəfdən milli mədəniyyətin müəyyən növlərinin bütün dünyada populyarlaşmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, məşhur beynəlxalq mədəniyyət hadisələri milli olanları sıxışdırırsa bilər və ya onları beynəlxalq hala gətirə bilər. Əksər hallarda bu, milli mədəniyyətin dirçəlişi uğrunda mübarizəyə səbəb olan milli mədəni dəyərlərin itirilməsi kimi dəyərləndirilir.

Müxtəlif alimlərin, tədqiqatçıların, siyasi və ictimai xadimlərin nöqtəyi-nəzərindən qloballaşma həm yeni imkanların, dünya birliyinin inkişafında müsbət meyllərin mühüm mənbəyi, bütün dünyada, həm də ayrı-ayrı dövlətlər daxilində bir çox bələlərin və münaqişələrin səbəbi kimi qəbul edilir [8].

Qloballaşma informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və vahid qlobal informasiya məkanının formalaşması ilə xarakterizə olunur. Qloballaşma yolu ilə müasir təhsil sistemləri, elmi biliklər və texnologiyalar bütün dünyaya yayılır. İctimai həyatın siyasi-hüquqi sahələrində fəvqəlmilli, siyasi, beynəlxalq təşkilatlar qloballaşmanın təzahürlərinə çevrilir, beynəlxalq hüquq sistemi təkmilləşir, beynəlxalq məhkəmələr fəal fəaliyyət göstərir.

Qloballaşma prosesində mənfi cəhətlər, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, normal həyat üçün risklə əlaqəli olan qloballaşmanın əhatə dairəsi və sürəti ilə bağlıdır. Qloballaşma prosesləri ən çox inkişaf etmiş ölkələrdə müsbət qarşılır və inkişaf etməkdə olan dünyada ciddi narahatlıqlara səbəb olur. Bunun səbəbi qloballaşmanın faydalarının bərabər paylanmamasıdır. Qloballaşmanın təhlükələri aşağıdakı müddələrlə müəyyən edilir.

Qloballaşmanı müşayiət edən mühüm problemlərdən biri onun beynəlxalq münasibətlərin pisləşməsi və genişlənən hərbişməsi ilə getdikcə daha sıx birləşməsidir. Qloballaşma birqütblü dünyada ABŞ-in himayəsi ilə həyata keçirildiyi üçün onun dünyada dominantlığı NATO-nun artan hərbi qüdrəti ilə gücləndirilir.

Müasir qloballaşma prosesləri ilk növbədə sənayeləşmiş ölkələr arasında cərəyan edir və ikinci olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edir. Qloballaşma birinci qrup ölkələrin mövqelərini möhkəmləndirir və onlara əlavə üstünlüklər verir. Eyni zamanda, qloballaşma proseslərinin müasir beynəlxalq əmək bölgüsü çərçivəsində cərəyan etməsi qloballaşmanın subyektindən daha çox obyektinə çevrilən dünya periferiyası adlanan az inkişaf etmiş ölkələrin hazırkı vəziyyətini dondurmaq təhlükəsi yaradır. Qloballaşmanın faydalarının ədalətsiz bölüşdürülməsi regional, milli və beynəlxalq

səviyyədə münaqişələr təhlükəsi yaradır. Baş verənlər gəlirlərin yaxınlaşması və ya bərabərləşməsi deyil, gəlirlərin qütbləşməsidir. Bu prosesdə sürətlə inkişaf edən ölkələr zəngin dövlətlər dairəsinə daxil olur, kasıb ölkələr isə onlardan daha da geri qalır [9].

Dünyadakı mövcud vəziyyəti qiymətləndirərkən etiraf etməliyik ki, yeni “sülhpərvər” strategiya sayəsində beynəlxalq inhisarçılar istədiyi nəticələrə nail olublar. Beləliklə, sakinləri dünya əhalisinin 15%-ni təşkil edən sənayeləşmiş ölkələrin payı hazırda bütün planetin resurslarının 70-80%-ni təşkil edir. Qalan ölkələr qlobal iqtisadiyyatdan kənar qaldılar. Dünyanın heterogenliyi aşağıdakı məlumatlarda da öz əksini tapır: cəmi 358 milyard 2,5 milyard insanın sərvətinə sahibdir.

Qloballaşmanın növbəti mənfəət cəhəti ondan ibarətdir ki, o, tək-cə ayrı-ayrı regionların və inkişafdan geri qalan dövlətlərin deyil, həm də qlobal miqyasda əhalinin əhalisini sıxışdıran siyasi, sosial, iqtisadi struktur kimi çıxış edir. Ayrı-ayrı ölkələrin vəziyyəti və inkişafı bir çox cəhətdən qloballaşma şəraitində dünya kapitalizm sisteminin vəziyyətindən və müasir şəraitdə onun inkişaf meyllərindən asılıdır.

Qloballaşma şəraitində dünya birliyinin həyatında cərəyan edən proseslər inkişaf etmiş ölkələrlə iqtisadi və sosial vəziyyətində geridə qalan dövlətlər arasında ciddi uçurumu müəyyən edir.

Siyasi, iqtisadi və hərbi güc baxımından yüksək qütbləşmiş dünya sistemində qloballaşma prosesi gedir. Bu vəziyyət risklərin, problemlərin və münaqişələrin potensial mənbəyidir. Bir neçə aparıcı ölkə, hətta siyasi və ya iqtisadi təzyiqlə əl atmadan istehsalın və istehlakın əhəmiyyətli hissəsinə nəzarət edir. Onların daxili prioritetləri və dəyər qaydaları beynəlmilləşmənin bütün əsas sahələrində öz izini qoyur.

Qloballaşma prosesinin xərcləri və faydaları iştirakçılar arasında son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülür. Bir qütbədə məhsuldarlığın artırılması, xərclərin azaldılması, gəlir və rifahın yüksəldilməsi qeyri-müəyyənliyin, risklərin, bərabərsizliyin və yoxsulluğun artması bahasına əldə edilir [10].

Qloballaşmanın çağırışları arasında dövlətlər və onların əhalisi tərəfindən milli suverenliyin mümkün itirilməsi, hökumətlərin müstəqilliyi və TMK-lardan tamamilə iqtisadi asılı vəziyyətə düşməsi var.

Qloballaşmanın faktiki təzahürü kifayət qədər ziddiyyətlidir ki, bu da onun meylləri və nəticələrinin son dərəcə qeyri-müəyyən qiymətləndirilməsinə və çətin proqnozlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Qloballaşma tərəfdarlarının əsas arqumenti qloballaşmanın gedişatını müəyyən edən əsas proseslərin (bazar mexanizminin xeyrinə dövlət tənzimlənməsindən uzaqlaşma), ölkələrin iqtisadiyyatlarının inteqrasiyası və yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı zamanı milli sərhədlərin aşılmasıdır, bütün ölkələrə tərəqqiyə nail olmağa imkan verəcək.

Qloballaşmanın faktiki gedişi göstərir ki, dövlət tənzimlənməsindən az-çox tam formada uzaqlaşma yalnız bunun üçün lazımi şəraiti olan postindustrial ölkələrdə həyata keçirilir və inkişaf etmiş informasiya texnologiyaları yalnız inkişaf etmiş ölkələrin səlahiyyətindədir. Varlılar və kasıblar arasında getdikcə artan uçurum kontekstində milli sərhədləri aşmaq bir sıra ziddiyyətlərə səbəb olur ki, bunlardan biri də terrorçuluqdur.

Qloballaşma prosesi, daha əvvəl başlayan tendensiyaların toplanması, inkişaf etməkdə olan ölkələrə öz istehsallarını inkişaf etdirmək üçün müəyyən imkanlar versə də, ümumilikdə inkişaf etməkdə olan və asılı olan ölkələr üçün beynəlxalq maliyyə kapitalının onlara münasibətinin əhəmiyyətli dərəcədə sərtləşməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsi, görünür, onların daha da məhv olması və müasir qloballaşdırıcıların getdikcə artan diktəsi altında yeni yoxsullaşma dövrünün başlanğıcı olacaq.

Dünyada mövcud hakimiyyət sisteminə qarşı çıxan ayrı-ayrı qrupların hərəkətlərində terrorçuluq üsullarından istifadə etməklə qloballaşmaya qarşı mübarizə çağırışı getdikcə geniş vüsət alır. Qlobal kapitalizmin maraqlarına xidmət edən mənfəət əldə etmək və güc əldə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirilən ətraf mühitin mühafizəsi və biotexnologiya mövzularına xüsusi diqqət yetirilir.

Onların silahları Molotof kokteyli, çubuq və daş deyil, silahlı təsirin ən qabaqcıl vasitəsidir.

Lakin indiki mərhələdə antiqlobalizmin vahid liderlik mərkəzi, hamılıqla tanınan siyasi lideri yoxdur. Onların da müəyyən edilmiş analitik nüvəsi yoxdur.

Müasir şəraitdə qloballaşma cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrinə birbaşa təsir göstərən həm müsbət, həm də mənfəət inkışaf meyillərinə malik olan dünya düzəninə tərkib hissəsidir [11].

Sərhəd zonasında terrorçuluq təhlükələrini təsnif etmək üçün Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinin xüsusiyyətlərini, onun sərhədyanı ərazilərini və dünyadakı siyasi vəziyyətin bəzi aspektlərini nəzərə almaq lazımdır.

Qloballaşma şəraitində ölkələrin sərhəd təhlükəsizliyinə əsas təhdidlər arasında beynəlxalq terrorçuluq və digər qeyri-qanuni (cinayətkar) hərəkətlər, xüsusi əhəmiyyətli obyektlərə, o cümlədən sərhəd mühafizə obyektlərinə mümkün silahlı hücumlar xüsusi yer tutur.

Sərhəd məkanında milli maraqların qorunması vəziyyəti, bir tərəfdən, orada mövcud olan təhlükələrin xarakterindən və miqyasından, digər tərəfdən, dövlətin onlara qarşı etibarlı müdafiə orqanları yaratmaq və mübarizə aparmaq imkanlarından asılıdır [12].

Sərhəd məkanında təhlükə mənbələri siyasi, iqtisadi, sosial, etnik və dini xarakterli ziddiyyətlərdir.

Müasir şəraitdə sərhəd məkanında terrorçuluq fəaliyyətinin təşkilatlanma səviyyəsi və miqyası xeyli artıb.

Qloballaşma dövründə sərhəd məkanında terrorçuluq təhlükələrini aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə etmək olar:

-sərhəd məkanında konkret terrorçuluq əməliyyatları hazırlamaq və həyata keçirməkdən ibarət olan ekstremist və terrorçu təşkilatların mövcudluğu;

-terrorçu qüvvələr anti-hökumət əhval-ruhiyyəsi toplayır və əhali arasında öz təsirlərini yaymaq üçün böhran və münaqişə vəziyyətlərindən istifadə edirlər;

-terror təşkilatlarının nümayəndələrinin sərhəd məkanında yerləşən təhlükəsizlik strukturlarına nüfuz etməsi mümkündür;

-terror təşkilatları cinayətkarlar və narkotik qaçaqmalçılığı ilə əməkdaşlıq edir və bir sıra təşkilatlar terrorçuluğu maliyyələşdirir və hərtərəfli dəstək göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Levitt, T. «The Globalization of Markets». -Harvard Business Review, -May - June 1983. -p. 92-102.
2. Bensahel Nora. “A Coalition of Coalitions: International Cooperation Against Terrorism”, Studies in Conflict & Terrorism. – RAND. - 2006.
3. Ланцов, С. А. Террор и террористы: Словарь. — СПб. Изд-во С.-Петербур. Ун-та, - 2004, 114 стр.
4. UNDP Human Development Report. - New York. – 1996.
5. Монтескье, Ш. Л. О духе законов. // Избр. произв. - М : Мысль. – 1999. - 232 стр.
6. Чумаков, А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: - Монография. - М.: Велби, - 2005. - с. 17.
7. Эйфари, А.К., Мапцев, В.В. Глобализация и развивающиеся страны (политэкономический аспект): - Научное издание. - М.: РУДН. - 2007. - с. 26-37.
8. Исаков, А., Александров, В. Глобализм, антиглобализм, терроризм // Обозреватель-Observer. – 2003. - № 3. - с. 27.
9. Глобалистика: Энциклопедия // Гл. ред. Мазур, И.И. Чумаков, А.Н.; - Центр научных и прикладных программ «ДИАЛОГ». - М. : ОАО Радуга – 2003. - 982 стр.
10. Исаев, Б.А., Баранов, И.А. Политические отношения и политический процесс в современной России. / Учебное пособие. - СПб.: Питер. - 2007. – 395 стр.
<http://nicbar.narod.ru/lekziya27.htm>
11. Beynəlxalq terrorçuluq və onun Azərbaycanca mənfə təsiri. Metodik vəsait. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanası. Bakı. – 2009. - səh. 51. [Elektron resurs]. <http://anl.az/download/btvoat.pdf> (Baxılma tarixi: 02.05.2023).
12. Musayev, H.M. Beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizədə xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyətinin prinsip və xüsusiyyətləri. - Bakı. - “Çaşıoğlu”. – 2011. - 316 səh.

REFERENCES

1. Levitt, T. «The Globalization of Markets». - Harvard Business Review, -May - June 1983. - p. 92-102.
2. Bensahel Nora. “A Coalition of Coalitions: International Cooperation Against Terrorism”, Studies in Conflict & Terrorism. – RAND. - 2006.
3. Lantsov, S.A. Terror i terroristi: Slovar'. - SPb. İzd-vo S.-Peterb. Un-ta, - 2004. - 114 str.
4. UNDP Human Development Report. New York. – 1996.
5. Montesk'e, Sh.L. O dukhe zakonov.// İzbr.proizv.-M: Misl'. - 1999. - 232 str.
6. Chumakov, A.N. Globalizatsiya. Konturi tselostnogo mira: - Monografiya. - M.:Velbi. - 2005. - s.17.
7. Eyfari, A.K., Maptsev, V.V. Globalizatsiya i razvivayushiesya strani (politekonomicheskiy aspekt): - Nauchnoe izdanie. - M.: RUDN. – 2007. - s. 26-37.
8. İsakov A., Aleksandrov, V. Globalizm, antiglobalizm, terrorizm // Obozrevatel' - Observer. – 2003. - № 3. s. 27.
9. Globalistika: Entsiklopediya// Gl. red. Mazur, İ.İ., Chumakov, A.N.; - Tsentr nauchnikh i prikladnikh programm “DIALOG”. - M. : ОАО Raduga. - 2003. 982 str.

10. İsaev, B.A., Baranov, İ.A. Politicheskie otnosheniya i politicheskiy protsess v sovremennoy Rossii. / Uchebnoe posobie. – SPb: Piter. – 2007. - 395 s.
<http://nicbar.narod.ru/lekziya27.htm>
11. Beynelkhalg Terrorchulug ve onun Azerbayjana menfi tesiri metodik vesait. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi M.F. Akhundov adına Azərbaycan Milli kitabxanası. – Bakı. - 2009. - s. 51. [Elektron resurs]. <http://anl.az/download/btvoat.pdf>
(Baxılma tarixi: 02.05.2023)
12. Musayev, H.M. Beynelkhalg Terrorchuluga qarshi mubarizede xususi khidmet organlarinin fealiyyetinin prinsip ve xususiyyetleri. – Bakı. - “Chashıoghlu”. - 2011. - 316 seh.

FEATURES OF COOPERATION IN ENSURING REGIONAL SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Musayev H.M.

Border Troops Academy

The main purpose of the article is to study mutual cooperation in the conditions of modern globalization and ensuring regional security. The main focus is on identifying terrorist activities in the presence of terrorist threats, measures to combat them in order to prevent and minimize their consequences, as well as raising awareness of the future generation on other areas of security activity and increasing their role in this struggle. Particular attention in the article is given to forecasting the causes and conditions that provoke terrorism and contribute to its existence, as the main directions of interaction in the course of anti-terrorist activities.

The effectiveness of counter terrorism measures in the border space is based on the coordinated activities of the special services and other organizations that fight terrorism in the border zone of the country. This factor is focused in the article.

Taking into account the current situation in the world and in our country in order to optimize anti-terrorism activities, measures taken to expand information on ensuring the fight against terrorism, improve the regulatory framework, coordinate the activities of special services fighting against terrorism and other executive bodies and improve the interaction between them constitute the subject of the article.

Keywords: *globalization, mutual cooperation, terrorism, regional cooperation, regional security, antiterrorism, subversion, technological progress.*

Rəyçi: t.f.d., dos. Muxtarov R.M.

Müəllif haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elmi adı	Əlaqə
Musayev Hafiz Məhərrəm oğlu	Sərhəd Qoşunları Akademiyası	h.f.d.	mob: (+994) 50 211 23 78

NƏQLİYYAT LOGİSTİKASI

UOT: 65.656

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.003

BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİNİN İNKİŞAF TENDENSİYASI

Nəcəfov E.M., Mustafayeva A.Z.

Milli Aviasiya Akademiyası

Əsrlər boyu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında və həyat səviyyəsinin qorunub saxlanılmasında insan fəaliyyətinin ən mühüm sahələrindən biri olan nəqliyyat əlaqələrindən istifadə olunmuşdur. Bu gün qloballaşmanın gücləndiyi dünyada beynəlxalq nəqliyyat iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni və demoqrafik əhəmiyyət daşıdığı üçün mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Məqalədə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin ümumi konsepsiyası, yaradılmasının əsas məqsədləri və ümumi texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri müzakirə olunub. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşması və inkişafı üçün ilkin şərtlərin qısa təsviri haqqında yerli və xarici müəlliflərin fikirləri verilib.

***Açar sözlər:** dəhliz, nəqliyyat, inkişaf, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi, əməkdaşlıq, tranzit, iqtisadiyyat, yük və sərnişindaşıma.*

Giriş

İstənilən regionun ümumi iqtisadi inkişafı onun nəqliyyatının inkişaf səviyyəsindən çox asılıdır və burada beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri (BND) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar müxtəlif ölkələri birləşdirir, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki əməkdaşlığı təmin edir. Lakin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri indi təkcə iqtisadi səmərə deyil, həm də dövlətin təhlükəsizliyinin və uzun illər uğurlu inkişafının təminatıdır.

Məsələn, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının materiallarında qeyd olunur ki, “Məhsulların istehsalı və paylanması, eləcə də daxili və xarici ticarət nəqliyyat şəbəkələrinin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Üstəlik, nəqliyyat bir ölkə və ya bir qrup ölkə daxilində zəngin və kasıb regionlar arasında daha böyük tarazlığın əldə edilməsində əsas rol oynayır” [1].

İşin məqsədi. Dünya inkişafının müasir mərhələsində qloballaşma proseslərinin təsiri altında və inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya miqyasında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışdıqları şəraitdə hərbi-siyasi potensialla yanaşı, müxtəlif iqtisadi amillər də önə çıxır. Burada iqtisadi təsir resursları arasında nəqliyyat sistemləri və BND mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və sənaye əməkdaşlığının dərinləşməsi şəraitində BND şəbəkəsinin formalaşdırılması mərkəzi rol oynayır.

BND konsepsiyası iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır, çünki ticarət və nəqliyyatı asanlaşdırmaq, əlaqəni artırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə olunur.

Dövlətlərarası nəqliyyat, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələrin genişləndirilməsi, standart texniki parametrlərə malik vahid nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması və milli nəqliyyat sistemlərinin dünyaya inteqrasiyası üçün əsas olacaq ümumi Nəqliyyat texnologiyasının tətbiqini təmin etməklə bağlı nəqliyyat problemlərinin həllində onlara xüsusi yer verilir.

Beynəlxalq tranzitə xidmətin təmin etdiyi iqtisadi faydalara əsaslanaraq, bir çox ölkələr beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin öz ərazilərindən keçməsinə təmin etməyə çalışırlar. Bu gün BND dövlət iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələrinə, eləcə də təhlükəsizliyinə təsir göstərir. Bu, təkcə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və sənaye müəssisələrinin Avropadan Asiyaya köçürülməsi ilə deyil, həm də beynəlxalq nəqliyyat dəhlizində bütün növ xidmətlər üçün vahid standartlara riayət edilməsi zərurəti ilə bağlıdır.

Nəqliyyat dəhlizi – ayrı-ayrı coğrafi ərazilər arasında əhəmiyyətli beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarını təmin edən, bu istiqamətdə işləyən bütün nəqliyyat növlərinin hərəkətli heyəti və stasionar cihazlarını, habelə bu daşımaların həyata keçirilməsi üçün texnoloji, təşkilati və hüquqi şərtlərin məcmusunu əhatə edən milli və ya beynəlxalq nəqliyyat sisteminin bir hissəsidir.

“Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi” anlayışı nəqliyyatın ən vacib istiqaməti boyunca salınan mürəkkəb nəqliyyat sisteminə aiddir. Bu sistem müxtəlif nəqliyyat növlərini – avtomobil, dəmir yolu, dəniz və boru kəmərinə birləşdirməyi nəzərdə tutur.

Avrasiya İqtisadi Komissiyası (AİK) Daxili Nəqliyyat Komitəsinin ekspertlər qrupu beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin tərifini qəbul etmişdir:

"Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi ayrı-ayrı coğrafi ərazilər arasında əhəmiyyətli beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarını təmin edən, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən bütün nəqliyyat növlərinin hərəkətli heyəti və stasionar cihazlarını, habelə bu daşımaların həyata keçirilməsi üçün texnoloji, təşkilati və hüquqi şərtlərin məcmusunu özündə birləşdirən milli və ya beynəlxalq nəqliyyat sisteminin bir hissəsidir."

BND qlobal inteqrasiya prosesləri və qlobal əmək bölgüsü şəraitində dünya iqtisadiyyatının inkişafında ən mühüm amillərdən biridir. BND beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin müxtəlif xarici iştirakçıları arasında sabit nəqliyyat əlaqələrinin yaradılmasını və fəaliyyətini təmin edir.

BND-nin formalaşması və inkişafının nəzəri və metodoloji əsasları P.E. Biryukov [2], L.B. Vardomski, M.S. Komov [3], T. Kupens, E.İ. Levitin, M.O. Turaeva, K.V. Xolopov, A.S. Tsydenov [4], L. Albrext [5] kimi müəlliflərin əsərlərində araşdırılmışdır. Müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapmış mənbələrin və yanaşmaların müxtəlifliyi, dəhlizlərin formalaşması və inkişafı mövzusunun öyrənilməsinə imkan yaratsa da, kifayət qədər açıqlanmayan, aydınlaşdırma və təfərrüat tələb edən xeyli sayda problemlər hələ də qalmaqdadır.

Adları qeyd olunan müəlliflər BND-nin beynəlxalq nəqliyyat-logistika hadisəsi kimi formalaşması və fəaliyyət göstərməsi proseslərinin dünya iqtisadiyyatı üçün deyil, beynəlxalq aləmdə iştirak edən ölkələrin milli iqtisadiyyatı üçün təsirini qiymətləndirirlər. Dəhlizlərin ərazisindən keçdikləri ölkələrin nəqliyyat sistemini, bunun da öz növbəsində gələcəkdə mövcud olacaq BND çərçivəsində nəqliyyat və logistika infrastrukturunu inkişaf etdirməsi ilə bağlı, eləcə də makroiqtisadi ilkin şərtlərin dəyişməsi və nəqliyyat axınlarının yenidən bölüşdürülməsi kontekstində yeni BND-lərin formalaşması perspektivlərini qiymətləndirmək kimi fikirlər də müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapan məsələlər sırasındadır [6].

İlk müasir beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri Avropada inteqrasiya layihələri çərçivəsində yaradıldı və nəticədə Avropa Birliyinin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri oldu. Aİ-dən əvvəl yaranmış iqtisadi birlik olan Ümumi Bazara daxil olan Qərbi Avropa ölkələri üçün vahid nəqliyyat şəbəkəsi konsepsiyası XX əsrin 70-ci illərində formalaşmağa başladı. 1978-ci ildə Avropa İttifaqının maraqlarına uyğun olaraq nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı məsələlərinə baxan Komitə yaradıldı. İlk layihələr planlaşdırıldı və maliyyələşdirmə mənbələri müəyyən edildi.

Daha başqa yanaşmalarda qeyd olunur ki, Nəqliyyat dəhlizi konsepsiyası 1980-ci illərin ortalarında, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyasının (UNECE) Daxili Nəqliyyat Komissiyasının tranzit daşımalarını inkişaf etdirmək üçün Avropada nəqliyyat axınlarının öyrənilməsinə başladığı zaman meydana çıxdı.

UNECE-nin Daxili Nəqliyyat Komitəsinin ekspertlər qrupu tərəfindən qəbul edilmiş tərifinə uyğun olaraq, BND ayrı-ayrı ölkələr arasında əhəmiyyətli yük və sərnişin daşımalarını təmin edən milli və ya beynəlxalq nəqliyyat sisteminin bir hissəsidir [7].

Yuxarıdakı tərifləri və yanaşmaları müqayisə edərək, iddia etmək olar ki, BND təkcə yüklərin və sərnişinlərin hərəkətinin təmin olunduğu coğrafi məkan deyil, həm də bilavasitə bütövlükdə sistemi yaradan texnoloji infrastrukturunu ehtiva edir.

Vardomski L.B. və Turaeva M.O. müəlliflərinin də birlikdə etdiyi araşdırmalarda isə, BND-nin iqtisadiyyatda müstəqil bir fenomen kimi nisbətən yaxın zamanlarda - XX əsrin 80-ci illərində, UNECE-nin Daxili Nəqliyyat Komitəsi Avropa qitəsində nəqliyyat axınları ilə bağlı tədqiqatlar aparmağa başlayanda yarandığı vurğulanıb. Tədqiqatın məqsədi isə o dövrdə mövcud olan nəqliyyat-logistika infrastrukturunda yüksək yüklənmə şəraitində yüklərin daşınması üçün yeni marşrutların axtarışı olub [8].

Dəhlizlərin, nəqliyyat şəbəkələrinin fiziki planlaşdırılması ilə aparılan tədqiqatlarda beynəlxalq dəhliz, ölkə daxilində və ya ölkələr arasında yüklərin və sərnişinlərin kütləvi daşınmasının əsas istiqaməti boyunca müəyyən bir coğrafi məkan kimi başa düşülür. Dəhlizlərə həm tək bir yol, həm də bitişik ərazilərlə yanaşı paralel marşrutlar şəbəkəsi daxil ola bilər [9].

L.B.Vardomskynin “International Transport Corridors in the Context of Developing Russia’s Transit Potential” adlı məqaləsində rast gəlinən digər bir fikir isə, qlobal nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və beynəlxalq ticarətin məkan strukturunun dəyişməsi ilə nəqliyyat dəhlizlərində texnoloji dəyişikliklər baş verir. İri şəhərlər qlobal nəqliyyat sisteminin mühüm halqalarına çevrilmiş, milli nəqliyyat sistemlərinin mərkəzi halqaları kimi etmiş, onların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində BND formalaşmasıdır [10].

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşması və inkişafının əsas məqsədləri milli nəqliyyat kommunikasiyaları sisteminə tranzit daşımaların cəlb edilməsi və müvafiq olaraq daxili nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, habelə onların səmərəli və tam həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, iqtisadiyyatın nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsidir.

Bu gün BND-nin fəaliyyəti logistika və rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə sıx bağlıdır. BND-nin yarandığı gündən bu konsepsiyanın mahiyyəti beynəlxalq daşımaların coğrafi istiqamətini əks etdirməkdən yüksək texnologiyalı rəqəmsal nəqliyyat və logistika sisteminə çevrilmişdir. Bu gün BND-ni “böyük istehsal və istehlak mərkəzləri arasında beynəlxalq daşıma istiqamətini təşkil edən bir neçə ölkənin milli magistral marşrutlarının texniki parametrlərinin, tranzit və xarici ticarət daşımalarını tənzimləyən milli normaların, logistikanın inkişafı və unifikasiyası kimi müəyyən etmək olar.”

BND ayrı-ayrı ölkələrin əksər xarici ticarət daşımalarını həyata keçirir; bunlar əsas beynəlxalq nəqliyyat arteriyalarıdır. Bununla belə, nəqliyyat dəhlizinin beynəlxalq əhəmiyyətinin əsas meyarlarından biri onun tranzit daşımaların istiqamətlərinin həcmi və müxtəlifliyidir [8].

Asiya İnkişaf Bankı (ADB), Böyük Britaniyanın Beynəlxalq İnkişaf Departamenti (DFID), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi (JICA) və Dünya Bankı 2018 verdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, böyük nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi getdikcə daha çox regional inteqrasiya və iqtisadi artımın stimullaşdırılması yolu kimi görünür. Ölkələr çox vaxt beynəlxalq

ictimaiyyətin köməyi ilə özəl sektorun investisiyalarını və ticarətini artırmaq, iş yerləri yaratmaq və iqtisadi rifahı yaxşılaşdırmaq ümidi ilə bu dəhlizlərə sərmayə qoyurlar.

Böyük nəqliyyat infrastrukturunu layihələrinin öyrənilməsinə maraq artır. Diqqət təkcə böyük milli və beynəlxalq iqtisadi sektorlara (korporasiyalar və xarici treyderlərə) deyil, həm də daha kiçik və daha lokallaşdırılmış (mikro, kiçik və orta müəssisələr) təsir göstərən faydaları nəzərə almaq üçün məcmu səviyyədə ticarət və səmərəlilik qazanclarından kənara çıxan iqtisadi faydalara yönəldilir.

Bir sıra tədqiqatlar nəqliyyat infrastrukturuna investisiyaların təxmin edilən təsirlərini və keyfiyyət yanaşmalarından və ya sistemə tahlillər və meta-analizlər kimi kəmiyyət metodlarından istifadə etməklə tətbiq edilən qiymətləndirmə yanaşmalarını ümumiləşdirir.

Beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və sənaye əməkdaşlığının dərinləşməsi şəraitində beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri şəbəkəsinin formalaşdırılması əhəmiyyətli rol oynayır.

Dövlətlərarası nəqliyyat, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələrin genişləndirilməsi, standart texniki parametrlərə malik vahid nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması və milli nəqliyyat sistemlərinin dünyaya inteqrasiyası üçün əsas olacaq ümumi Nəqliyyat texnologiyasının tətbiqini təmin etməklə bağlı nəqliyyat problemlərinin həllində onlara xüsusi yer verilir.

Öz növbəsində nəqliyyat dəhlizləri ölkənin milli təhlükəsizliyinə böyük təsir göstərə bilər ki, bu da onların yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılıdır.

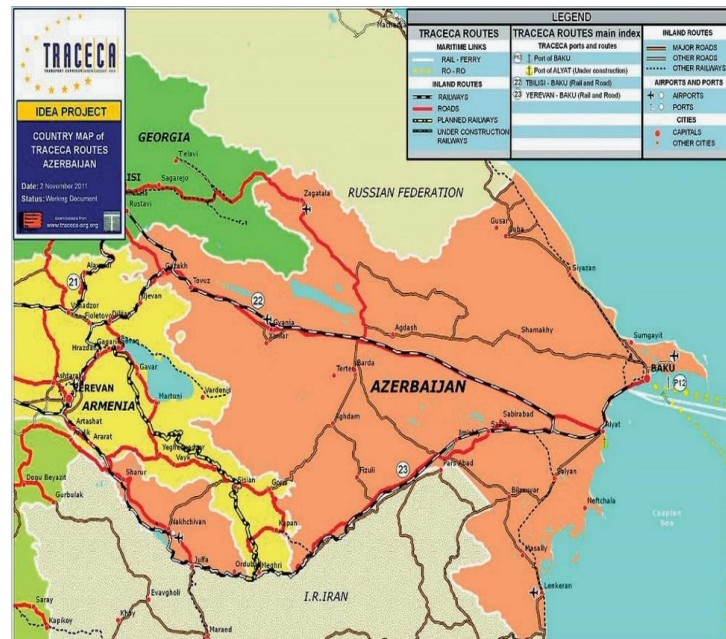
Nəqliyyat dəhlizlərinin birbaşa funksiyaları ixrac-idxal və tranzit daşımalara xidmət göstərməkdən ibarətdir. Bir-biri ilə birbaşa həmsərhəd olmayan ölkələr üçün bu amil vacibdir. Məhz buna görə də uzaq beynəlxalq tərəfdaşlar gömrük maneələri, müxtəlif siyasi vəziyyətləri və pul haqları ilə minimum sayda tranzit ölkələri olan marşrutlar seçməyə çalışırlar. Bütün digər təzahürlər beynəlxalq və milli nəqliyyat dəhlizlərinin birgə fəaliyyəti ilə milli təhlükəsizliyin komponentlərinə təsir edən ikinci dərəcəli təsirdir.

BND-nin digər əsas funksiyası beynəlxalq tranzitin təmin edilməsidir. Məsələn, bu gün Avropa quru tranzitinin rolu kəskin şəkildə artıb. Bu, Avropa ilə Asiya arasında ticarətin həcmində hər gün davamlı olaraq artması ilə izah olunur. Eyni zamanda, Avropa daxili tələbatı ödəmək üçün sənaye potensialının inkişaf etdirilməsi sahəsində artıq praktiki olaraq öz imkanlarının ən yüksək həddinə çatıb. Onun gələcək inkişafı və böyüməsi yalnız dünyanın digər regionlarına, ilk növbədə Asiyaya ixracın artması ilə bağlı olacaq.

Böyük nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi gəldikcə daha çox regional inteqrasiya və iqtisadi artımın stimullaşdırılması yolu kimi görünür [11].

1993-cü ilin mayında Ticarət və Nəqliyyat üzrə Beynəlxalq Konfransda 8 dövlət (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan) Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA) proqramını irəli sürdü (şəkil 1). Onun nəticəsi, əsas məqsədi TRASEKA texniki yardım proqramının həyata keçirilməsi olan Brüssel Bəyannaməsinin qəbulu oldu .

Bu proqramın əsas məqsədi Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın yeni müstəqil dövlətlərinə hərtərəfli yardımını təşviq etməkdir [12].

Şəkil 1. TRASEKA dəhlizinin Azərbaycan hissəsi

Bu marşrut Şərqi Avropadan başlayır, Türkiyəni keçərək Qara dəniz vasitəsilə Gürcüstanın Poti və Batumi limanlarına gedir, daha sonra Cənubi Qafqaz ölkələrinin, eləcə də İranın nəqliyyat şəbəkəsindən bu regionla quru əlaqəsindən istifadə edir.

Hazırda təkcə TRASEKA dəhlizindən bu ilin yanvar-sentyabr aylarında yük və sərnişin daşımalarından demək olar ki, 539 milyon 624,7 min manat (indiki məzənnə ilə 317,4 milyon ABŞ dolları) gəlir əldə edib. Bu isə, bir il əvvəlkindən 2% çoxdur.

Eyni zamanda, Azərbaycanın hesabat dövründə bu nəqliyyat dəhlizi ilə tranzit yüklərin daşınmasından əldə etdiyi gəlir 54% artaraq 230 milyon 63,5 min manat (135,5 milyon dollar) təşkil edib.

Son dövrlər ərzində dünyanın müxtəlif regionlarında bir sıra beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması prosesləri intensiv inkişaf etmişdir. Belə layihələrdən biri də Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizidir.

İlkin olaraq Hindistan, İran İslam Respublikası və Rusiya Federasiyası, daha sonra isə Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Bolqarıstan, Qırğızıstan, Oman, Tacikistan, Türkiyə, Suriya və Ukraynanı əhatə edən Beynəlxalq Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi (INSTC) Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq limanından Hindistanın Mumbay limanına qədər uzanır (şəkil 2) [13]. Azərbaycan öz növbəsində 2005-ci ildə bu tarixi sazişin tərəflərindən birinə çevrilmişdir. Saziş bu nəqliyyat dəhlizi daxilində nəqliyyat axınının istiqamətini müəyyən etməklə yanaşı, onu imzalayan dövlətlər tərəfindən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin inkişafına yönəlmiş, müxtəlif resursların cəlb edilməsini tələb edən müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqı ölkələri ilə Asiya regionu ölkələri arasında ticarətin həcmi artdıqca, dünyanın iki hissəsi arasında yeni dayanıqlı nəqliyyat əlaqələrinin yaradılması zərurəti yaranır. Bu problemlərin həlli üçün hazırda Çin Xalq Respublikasının “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü həyata keçirilir, Çin-Avropa-Çin tranzit marşrutu və Şimal-Cənub dəhlizinin fəaliyyət göstərməsi istiqamətində işlər görülür.

Şəkil 2. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin hərəkət marşrutu

Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun (MDBMİ) Beynəlxalq Araşdırmalar İnstitutunun baş elmi işçisi Andrey Kazantsev Azərbaycanın “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi layihəsinin qərb hissəsinin əsas marşrutu olduğunu bildirib.

MDBMİ-nin Qlobal Problemlər Mərkəzinin baş elmi işçisi Aleksey Tokarevin fikirlərinə görə “Azərbaycan obyektiv olaraq “Şimal-Cənub” layihəsinin adekvat, ən rahat iştirakçısıdır”.

Dəhlizin yaradılmasında məqsəd Hindistandan Rusiyaya, eləcə də Şimali və Qərbi Avropaya gedən yüklərin çatdırılma müddətini azaltmaqdır. Hazırkı marşrut (Süveyş kanalı) üzrə çatdırılma vaxtı 45-60 gündür, Şimal-Cənub vasitəsilə bu müddət 2-3 dəfə azalacaq.

Respublikamız BND-nin inkişafına böyük qüvvə və vəsait yönəldir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2015-ci il tarixli fərmanı ilə Tranzit Daşımalar üzrə Koordinasiya Şurası yaradılıb.

Şuranın həyata keçirdiyi islahatlardan sonra ölkəmizdə qeyri-neft daşımalarında illik artım 65% təşkil edib ki, bunun da “Şimal-Cənub” beynəlxalq dəhlizi ilə daxil olan yüklərin təxminən 85%-i tranzitlə başqa ölkələrə göndərilir. Mütəxəssislərin fikrincə, 2030-cu ilə qədər dəhliz ildə 25 milyon tona qədər yük daşıya biləcək ki, bu da Avrasiya, Cənubi Asiya və Fars körfəzi arasında konteyner daşımalarının ümumi həcmnin 75%-ni təşkil edir.

Görülən bütün işlər sayəsində dəhliz üzrə gözlənilən yükdaşımaların həcmi birinci mərhələdə 5 milyon ton, gələcəkdə 10 milyon ton nəzərdə tutulub [12].

Azərbaycan Respublikasının milli strategiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən məhsulların ixracı kimi nəqliyyat xidmətləri ixracının inkişafı da ölkə üçün strateji əhəmiyyətə malikdir [14].

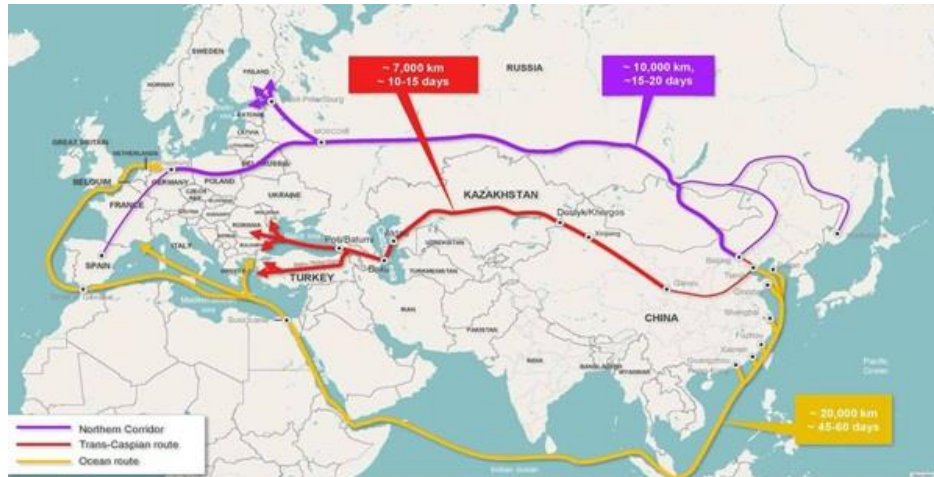
Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu inkişafda Azərbaycan tranzit potensialı da yüksək, müstəqil bir ölkə olaraq əhəmiyyətli rola malikdir. Ölkəmizin ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizləri ölkələr arasında əlaqələrin güclənməsinə, yükdaşıma potensialının artırılmasına imkan yaradır.

Azərbaycan qədim İpək yolunun üzərində yerləşdiyi üçün həm də tranzit ölkə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada, bir çox dövlətlər üçün Azərbaycan əlverişli tərəfdaşdır. Ölkəmiz həm Şimal-Cənub, həm də Şərq-Qərb dəhlizindən istifadə edən dövlətlər üçün ən etibarlı və səmərəli məkandır [15].

Azərbaycan “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi layihəsinin mühüm halqası olmaqla, həm iqtisadi, həm də strateji maraqlarını həyata keçirmək üçün dividendlər qazanır. Diqqət yetirsək görərik ki, mürəkkəb regionda geostrateji qütblər arasında münasibətlərin daha da kəskinləşdiyi bir vaxtda Azərbaycan məhz burada körpü rolunu oynamaqla özünün milli maraqlarını təmin edir [16].

Digər önəmli layihələrdən biri olan Şərq-Qərb dəhlizi əsasən Avropa İttifaqına üzv ölkələr, Çin Xalq Respublikası, Koreya Respublikası və Yaponiya arasında ticarət üçün istifadə olunan nəqliyyat dəhlizidir. Nəqliyyat Strategiyasına əsasən, Şərq-Qərb dəhlizi vasitəsilə Avropa və Asiya ölkələri arasında ticarətin ümumi həcmi təxminən 14 milyon 20 fut ekvivalent konteyner təşkil edir.

Böyük İpək yolu sayılan “Şərq-Qərb” ticarət dəhlizi yenidən keçmiş nüfuzunu və aktuallığını özünə qaytarır. Belə ki, Cənubi Asiya da daxil olmaqla Şərqi mühüm bir hissəsini Avropa ilə birləşdirən bu dəhliz iki kontingent arasında ən əlverişli, qısa və optimal ticarət logistikasıdır. Nəzərə alsaq ki, hazırda Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda Şimal-Cənub dəhlizinə maraq bir xeyli azalıb, bu, Şərq-Qərb kommunikasiya sisteminin daha fəal şəkildə inkişafına təkan verir (şəkil 3). Günün reallığı ilə yanaşdıqda, demək olar ki, Cənub-Şimal dəhlizi Şərq-Qərb dəhlizinə alternativ olmaq imkanlarını itirib, rəqabət qabiliyyətli sayıla bilməz [17].

Şəkil 3. Nəqliyyat dəhlizlərinin hərəkət istiqamətlərinin müqayisəli təsviri

Azərbaycan hər zaman Şərq-Qərb dəhlizinin ən əsas logistik dayanacaqlarından sayılıb. Məsələn, 2014-cü ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna və Türkiyə dəmiryolu, gəmiçilik və liman administrasiyalarının iştirakı ilə yaradılan və Çin, Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Türkiyə - Qara dəniz və Avropanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizi, başqa sözlə Orta Dəhliz və yaxud Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TXBNM) Çin - Avropa Birliyi arasında yükdaşıma-
ların artırılmasına xidmət edir. Nəqliyyat dəhlizinin idarə olunması və inkişaf etdirilməsi, yaradılmış Konsorsiumun üzvləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu dəhliz üzrə hərəkət edən qatarlar orta hesabla 10-12 günə Çindən Avropaya yükləri çatdırır. Bu da nəqliyyat dəhlizinin əsas üstünlüklərindən biridir. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin əsas halqası Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttidir. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmiryolu xətti dəhliz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. BTQ dəmiryolu xəttinin istifadəyə verilməsi ilə Çindən Türkiyəyə yükdaşıma-
ların müddəti 1 aydan 12 günə qədər azalıb, yüklərin Marmaray tunelindən keçməklə Qərbi Avropaya çatdırılması isə bu marşrut üzrə 18 gün çəkilir.

Adı çəkilən dəhlizlərdən başqa, artıq bu gün Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın təşəbbüskarı və iştirakçısı olduğu əsas beynəlxalq nəqliyyat layihələrindən biri hesab olunur. Son dövrlərdə ən aktual məsələlərdən biri olan Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin açılması da ölkəmizin tranzit potensialının artırılmasında əvəzsiz rola malik olacaq. Təbii ki, 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbə Azərbaycana regional reallıqları dəyişməklə yanaşı, həm də yeni marşrut təklifi imkanını qazandırır. Bu gün ölkəmiz yeni ticarət xətti formalaşdıraraq dünyaya təqdim edir. Mühüm perspektivə malik bu nəqliyyat dəhlizi – Zəngəzur dəhlizi yüksək üstünlüklər vəd etməkdədir. Zəngəzur dəhlizinin ən mühüm üstünlüklərindən biri isə Avropa ilə Asiyanı birləşdirməklə yanaşı, Yaxın Şərqi regionuna da yaxın olmasıdır (şəkil 4).

Ən qısa və təhlükəsiz tranzit dəhlizi olan Zəngəzur dəhlizinin tikintisi Çinlə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında Avropa istiqamətində nəqliyyat əlaqələrinin şaxələndirilməsini təmin edəcək və regionun bütün ölkələri üçün yeni iqtisadi imkanlar yaradacaq [16].

Şəkil 4. Zəngəzur Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin hərəkət istiqaməti

Bir sözlə, Zəngəzur dəhlizinin aktualığı artıq Şərqi-Qərbi dəhlizinə də marağı daha da artırır. Digər tərəfdən, bu dəhliz ölkələr arasında əlaqələri də möhkəmləndirə bilər. Nəqliyyat dəhlizinin marşrut xəttinə diqqət yetirdikdə görmək olar ki, Zəngəzur dünyanın “ticarət aortası” olmaq üçün əsas namizəddir. Nəticə etibarilə, Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizinin mühüm bir komponenti halına gələcək Zəngəzur dəhlizinin reallaşması dünya üçün yeni iqtisadi reallıqlar vəd edir.

Nəticə. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, istənilən BND-nin əsas məqsədi dövlətlərarası nəqliyyat axınlarını cəmləşdirməkdir. BND daxilində nəqliyyat ölkələrarası nəqliyyat-logistika infrastrukturunun formalaşdırılması və milli səviyyədə inzibati və hüquqi maneələrin aradan qaldırılması yük və sərnişin daşımalarının sürətinin artırılması, daşımaların maya dəyərinin aşağı salınması, dövlətlərarası və milli yükdaşımalarda istifadə olunan müxtəlif nəqliyyat növlərinin inkişafı məqsədlərinə xidmət edir.

BND dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı mühüm rolu ilə yanaşı, ərazisindən keçdiyi dövlətlərin milli iqtisadi inkişafı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Global value chains and world trade [Electronic resource] / R.A. HERNANDEZ, J.M. MARTÍNEZ, P.N. MULDER. - Chile, August, 2014.
URL:<https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/e9e2c19f-2cec-438c-bedc-1cb9a7dc6c65/content>
2. Бирюков, П.Э. Международные транспортные коридоры в условиях формирования нового мироустройств. / П.Э. Бирюков. - Россия: Дис. канд. полит. наук. - М., 2021. – 181 с.
3. Комов, М.С. Современные тенденции развития и значение международных транспортных коридоров на рынке транспортных услуг / М.С. Комов. - Москва: Экономика и предпринимательство, – 2022. – № 6. - 143 с.
4. Цыденов, А.С. Роль международных транспортных коридоров в процессе интеграции России в мировую экономику / А.С. Цыденов. - Россия: Государство и транспорт, – 2014 (№ 2), – 51 с.
5. Louis, A. Megacorridors Striking a Balance Between the Space of Flows and the Space of Places. / A. Louis, T.Coppens – Belgium: Journal of Transport Geography. – 2003.- p. 215-224.
6. Kazantsev, A. Xarici ekspert: Azərbaycan “Şimal-Cənub” layihəsinin ən rahat iştirakçısıdır // Report informasiya agentliyi. 2019, 14 noyabr. - s. 2.
7. Shcherbanin, Yu.A. Transport corridors: Still in fashion? Transp. Ross. Fed. / Yu.A. Shcherbanin. – Russia – 2006 (№ 5), – p. 7-9.
8. Vardomsky, L.B. Razvitie transportnykh koridorov postsovetskogo prostranstva v usloviyakh sovremennykh geopoliticheskikh i ekonomicheskikh vyzovov. Nauchnyi doklad (Development of Transport Corridors of the Post-Soviet Space in the Context of Modern Geopolitical and Economic Challenges. Scientific Report). / Vardomsky, L.B., Turaeva, M.O - Moscow: Inst. Econ. Ross. Acad. Nauk. - 2018.
9. Delaware Valley Regional Planning Commission (DVRPC). Corridor planning guide towards a more meaningful integration of transportation and land use. / DVRPC. - Philadelphia - 2007. – 150 p.
10. International Transport Corridors in the Context of Developing Russia’s Transit Potential: [Electronic resource] / L.B. Vardomsky.; Reg Res Russ. 13(1) – Russia, April 17, 2023.
URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10108784/>
11. Muneeza, A. Wider economic benefits of transport corridors: Evidence from international development organizations / A. Muneeza, M.H. Dappe, M. Melecky [et al.] // Journal of Development Economics, - vol. 158.
12. Международные транспортные коридоры и логистические центры / Б. Керимов, Е. Наджафов, Индира Асильбекова [и др.] - Баку: Национальная Авиационная Академия, - 2024. – 176 с.
13. Gilbert, M.M. Report on best practices for effective transit transport corridor development and management / M.M. Gilbert, F. Katoa, Q. Mutanqadura [et al.] – UN. – 2020. – 65 p.
14. Eyvazov, E. Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatları. Dərs vəsaiti. / E. Eyvazov, N. Balabəyova – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - 336 s.
15. Yaqubqızı, R. Nəqliyyat dəhlizləri Azərbaycanın Beynəlxalq önəmini artırır // Respublika. – 2023, 20 iyun. – s. 2.
16. Babaoğlu, H. Azərbaycan “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi layihəsinin mühüm həlqəsi olmaqla iqtisadi dividəntlər qazanır // Səs qəzeti. - 2019, 24 sentyabr. - s. 3.
17. Sadayovlu, P. Azərbaycan Şimal-Cənub, yoxsa Şərq-Qərb? // Yeni Azərbaycan. - 2022, 16 sentyabr. - s. 2.

REFERENCES

1. Global value chains and world trade [Electronic resource] / R.A. HERNANDEZ, J.M. MARTÍNEZ, P.N. MULDER. - Chile, August, 2014.
URL:<https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/e9e2c19f-2cec-438c-bedc-1cb9a7dc6c65/content>
2. Biryukov, P.E. Mezhdunarodnyye transportnyye koridory v usloviyakh formirovaniya novogo miroustroystv. / P.E. Biryukov. - Rossiya: Dis. kand. polit. nauk. - M., 2021. – 181 c.
3. Komov, M.S. Sovremennyye tendentsii razvitiya i znachenie mezhdunarodnykh transportnykh koridorov na rynke transportnykh uslug / M.S. Komov. - Moskva: Ekonomika i predprinimatel'stvo, – 2022. – № 6. - 143 s.
4. Tsydenov, A.S. Rol' mezhdunarodnykh transportnykh koridorov v protsesse integratsii Rossii v mirovuyu ekonomiku / A.S. Tsydenov. - Rossiya: Gosudarstvo i transport, – 2014 (№ 2), – 51 s.
5. Louis, A. Megacorridors Striking a Balance Between the Space of Flows and the Space of Places. / A. Louis, T.Coppens – Belgium: Journal of Transport Geography. – 2003.- p. 215-224.
6. Kazantsev, A. Xarici ekspert: Azərbaycan “Simal-Cenub” layihəsinin ən rahat istirahəcisidir // Report informasiya agentliyi. 2019, 14 noyabr. - s. 2.
7. Shcherbanin, Yu.A. Transport corridors: Still in fashion? Transp. Ross. Fed. / Yu.A. Shcherbanin. – Russia – 2006 (№ 5), – p. 7-9.
8. Vardomsky, L.B. Razvitie transportnykh koridorov postsovetского prostranstva v usloviyakh sovremennykh geopoliticheskikh i ekonomicheskikh vyzovov. Nauchnyi doklad (Development of Transport Corridors of the Post-Soviet Space in the Context of Modern Geopolitical and Economic Challenges. Scientific Report). / Vardomsky, L.B., Turaeva, M.O - Moscow: Inst. Econ. Ross. Acad. Nauk. - 2018.
9. Delaware Valley Regional Planning Commission (DVRPC). Corridor planning guide towards a more meaningful integration of transportation and land use. / DVRPC. - Philadelphia - 2007. – 150 p.
10. International Transport Corridors in the Context of Developing Russia’s Transit Potential: [Electronic resource] / L.B. Vardomsky.; Reg Res Russ. 13(1) – Russia, April 17, 2023.
URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10108784/>
11. Muneeza, A. Wider economic benefits of transport corridors: Evidence from international development organizations / A. Muneeza, M.H. Dappe, M. Melecky [et al.] // Journal of Development Economics, - vol. 158.
12. Mezhdunarodnyye transportnyye koridory i logisticheskiye tsentry / B. Kerimov, Ye. Nadzhafov, Indira Asil'bekova [i dr.] - Baku: Natsional'naya Aviatsionnaya Akademiya, - 2024. – 176 s.
13. Gilbert, M.M. Report on best practices for effective transit transport corridor development and management / M.M. Gilbert, F. Katoa, Q. Mutanqadura [et al.] – UN. – 2020. – 65 p.
14. Eyvazov, E. Beynelxalq neqliyyat emeliyyatlari. Ders vesaiti. / E. Eyvazov, N. Balabeyova – Baki: Elm və təhsil, - 2019. - 336 s.
15. Yaqubqizi, R. Neqliyyat dehlizləri Azərbaycanın Beynelxalq onemini artırir // Respublika. – 2023, 20 iyun. – s. 2.
16. Babaoglu, H. Azərbaycan “Simal-Cenub” neqliyyat dehlizi layihəsinin muhum helqesi olmaqla iqtisadi dividendlər qazanir // Ses qazeti. - 2019, 24 sentyabr. - s. 3.
17. Sadayoglu, P. Azərbaycan Simal-Cenub, yoxsa Serq-Qerb? // Yeni Azərbaycan. - 2022, 16 sentyabr. - s. 2.

DEVELOPMENT TENDENCIES OF INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS

Najafov E.M., Mustafayeva A.Z.

National Aviation Academy

Over the centuries, one of the most important areas of human activity in shaping the economy and maintaining the standard of living has been the use of transport links. Today, in the world where globalization is intensifying, international transport performs important functions because of its economic, political, military, cultural and demographic importance.

The article discussed the general concept of international transport corridors, the main goals of their creation and general technical and economic characteristics. The opinions of local and foreign authors were given on the brief description of the initial conditions for the formation and development of international transport corridors.

Keywords: *corridor, transport, development, international transport corridor, cooperation, transit, economy, freight and passenger transport.*

Rəyçi: *i.f.d., dos. B.Ə. Kərimov*

Müəlliflər haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elmi adı	Əlaqə
Nəcəfov Elman Mehdi oğlu	Milli Aviasiya Akademiyası	“Avianəqliyyat istehsalatı” kafedrasının müdiri	elmannecef@gmail.com mob: (+994) 70 311 54 82
Mustafayeva Aytac Zahid qızı	Milli Aviasiya Akademiyası	“Nəqliyyatda daşımaların və idarəetmənin təşkili mühəndisliyi”. Magistrant	amustafayeva.30891@naa.edu.az mob: (+994) 70 301 09 12

MATERIALŞÜNASLIQ

UOT: 547.541.521

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.007

POLİPROPİLEN VƏ SEOLİT ƏSASINDA ALINAN KOMPOZİSİYALARIN TƏDQIQI

¹Məmmədova G.T., ^{1,2}Seyidova X.H., ¹Nəcəfova-Əliyeva G.S., ¹Əliyeva Z.N.

¹Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

^{1,2}Akademik Y.H. Məmmədəliyev adına Neft Kimya Prosesləri İnstitutu

Məqalədə polipropilenin seolitlərlə armilləşdirilməsi üzrə son 10 ilin ədəbiyyat araşdırılması məlumatları verilmişdir. Ədəbiyyat araşdırılmasında göstərilmişdir ki, dünyada armilləşdirici kimi müxtəlif təbii məhsullardan, o cümlədən tərkibində müxtəlif Me saxlayan halozitlərdən, Şungit mineralı, seolit (ZEOL, Daubaba yatağından modifikasiya olunmuş seoliti, susuzlaşdırılmış və susuzlaşdırılmamış seolit, modernit, nano-ZnO seolit, montmorillonit) və digər təbii mənşəli maddələrdən istifadə olunur. Məqalələrdə təbii seolitin modifikasiyasının xüsusiyyətlərini və hissəciklərin ölçüsü və mikrostrukturunu da tədqiq olunub. Eyni zamanda alınan kompozitlərin fiziki-mexaniki, reoloji və termofiziki xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, seolitlərin polimerə daxil edilməsi polimer kompozit materialların funksional xassələrini yaxşılaşdırır. Bununla belə, kompozisiyalar üçün maddələr seçərkən, yalnız onların dəyərini deyil, həm də ekoloji təhlükəsizliyi faktorları da nəzərə almaq lazımdır.

Açar sözlər: polipropilen, seolit, kompozit material, doldurucu, armilləşdirilmə, modifikasiya, təbii minerallar, matrisa.

Polimer materialların xassələrini yaxşılaşdırmağın yollarından biri onları müxtəlif quruluşlu aktiv əlavələrlə doldurmaqdır. Onların tətbiqi tələb olunan fazanın və matrisin supramolekulyar quruluşunun formalaşmasını təmin edir. Ən effektiv polimer dolduruculardan biri də təbii minerallardır. Məlumdur ki, təbii minerallar (seolitlər) qeyri-üzvi minerallardır ki, bunlardan da karkas quruluşuna malik olan alüminosilikatların ən böyük qrupunu təşkil edirlər. Kristal quruluşunda kanal və boşluqlar sistemi olması sayəsində onlar əla adsorbsiya etmək qabiliyyətinə malik olurlar. Onların kristal qəfəsləri silisium-oksigen tetraedralarının yaratdığı dörd, beş və ya daha çox sayda halqadan ibarətdir. Bu tetraedraların bəzilərində silisium atomu alüminiumla əvəz olunur. Kristal qəfəs çərçivəsində yaranan mənfi elektrik yükləri əsasən natrium, kalsium və kalium kationları ilə kompensasiya olunur. Bu quruluş sayəsində onlar adsorbsiya, molekulyar ələk, ion mübadiləsi və katalitik kimi unikal xüsusiyyətlərə malikdirlər. Son zamanlar polimer kompozit materiallarda möhkəmləndirici doldurucu kimi təbii seolitin istifadəsinə maraq xeyli artmışdır. Bu, ilk növbədə, təbii mənşəli seolitlərin nisbətən ucuz və geniş yayılmış yataqlara malik olması ilə bağlıdır.

Məqalədə polipropilen və kənd təsərrüfatında tullantı hesab edilən fındıq qabığının unu əsasında hazırlanmış kompozit materiallar haqqında məlumatlar verilmişdir. Kompozitlər ekstruziya və preslənmə üsullarından istifadə edilməklə hazırlanmışdır. Dartılma, əyilmə, zərbəyə qarşı

müqaviməti, şişmə qalınlığı və suudma əmsalı araşdırılıb. Belə ki, ən yaxşı nəticə 30% findıq qabığı unundan istifadə edilən kompozitlərdə əldə edilmişdir. Bununla birlikdə, istehsal olunan kompozitlərin əyilmə gücü və elastiklik modulu dəyərləri araşdırıldıqda, onların ASTM D6662 standartındakı dəyərlərə uyğun gəldiyi müəyyən edilib. Əldə edilən məlumatlar ölkəmizdə böyük bir hissəsi istifadəsiz olan findıq qabıqlarından polimer kompozitlərin istehsalında istifadə etməyə imkan yaradır. Bu yolla müxtəlif sahələrdə findıq qabığından istifadə edərək istehsalçılar üçün yeni gəlir mənbəyi yaradılmasını mümkün edir [1].

Məqalədə polipropilenin ölçüsü 0-40 mkm olan ZEOL (TY 2163-001-27860096-2016) seoliti ilə modifikasiyasının tədqiqini əhatə edir. Alınan kompozit materiallarının ərimə axını dərəcəsi, zərbəyə davamlılığı, dartılma möhkəmliyi və s. araşdırılıb. Müəyyən edilib ki, seolitin matrisa miqdarı 0,5-dən 1 kütlə faizinə kimi artırıdığında, kompozitin möhkəmliyi artır. Matrisaya seolitin daxil edilməsi və miqdarının artması ilə polipropilenin əyilmə modulunu artırır, maksimum qiymət isə 7 kütlə % dozada olur. Ümumi halda müəyyən edilmişdir ki, seolitin matrisa daxil edilməsi ilə əyilmə əmsalı 18%, zərbəyə davamlılıq 15% artır. Doldurucunun maksimal effektiv miqdarı 1-3 kütlə % aralığında dəyişir [2].

Təqdim olunan elmi məqalədə Daubaba yatağından modifikasiya olunmuş seolitdən istifadə etməklə rezin birləşmələrin hazırlanması reseptini və texnologiyasını müəyyən etməyə imkan vermişdir. Seolitin dispersiyasının rezin birləşmələrinin və kauçukların işləmə xüsusiyyətlərinə təsiri öyrənilmişdir. Təcrübə zamanı müəyyən edilmişdir ki, modifikasiya edilmiş seolitin optimal tərkibində 100 kütlə hissə kauçuka görə ölçüsü 5-25 mkm olan 15 kütlə hissəsi seolit götürüldə alınan rezin qarışıqlar plastoelastik xüsusiyyətlərə görə nəzarət standartlarına cavab verir. Bundan əlavə, termiki qocalmadan sonra kaolinin seolitlə əvəz edilməsi uzanmanın dəyişməsinə praktiki olaraq heç bir təsir göstərmir [3].

Məqalədə məhsul çeşidinin təsviri, həmçinin Thermoplastic Composite Technologies MMC tərəfindən istehsal olunan termoplastik kompozitlərin fərdi keyfiyyət göstəriciləri verilmişdir. Karbonla doldurulmuş termoplastik kompozitlərin istehlakçıları olan əsas sənaye sahələri verilmişdir. Bəzi sahələrdə termoplastik əsaslı kompozitlərdən istifadənin termoset kompozitləri və metallarla müqayisədə iqtisadi və funksional üstünlüklərə malik olduğu, həmçinin sürətli və iqtisadi kütləvi istehsalın mümkünlüyü göstərilmişdir [4].

Məqalədə – UPS, ABS və “təmiz” GS (a-PP-pr.-stirol və a-PP-pr.-SAN qraft sopolimerləri) sopolimerləri əsasında kompozit materialların fiziki, mexaniki və digər xassələri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda Cu-, Cr-, Ti-, Zn tərkibli NRP, eləcə də haloizit və seolit kimi mineral dolduruculardan istifadə edilib. Eyni zamanda modifikasiya edilmiş stirol plastiklərin möhkəmlik xüsusiyyətlərinə ekstruziya və təzyiq altında tökmə metodu vasitəsilə texnoloji parametrlərinin təsiri öyrənilib [5].

İşdə istilik-fiziki sınaqların obyektləri və ölçü sisteminin diaqramı təsvir edilmişdir. Məqalədə prosesin istilik sxemi, ölçmə elementinin dizaynı, təcrübənin aparılması metodologiyası və ölçmə sistemindən istifadə edərək əldə edilmiş təcrübə məlumatlarının emalı təqdim edilmişdir. Bu işdə polipropilen ilə karbon nanoborular və karbon nanoliflər əsasında kompozitlərin istilik keçiriciliyinin təcrübə temperatur asılılıqları alınmışdır [6].

Ekstruderdə reaksiyaqabil insiatorun iştirakında malein anhidridinin polipropilenin mexaniki kimyəvi modifikasiyası həyata keçirilib. Polipropilen makromolekullar zəncirinə malein anhidridinin birləşməsi İQ spektroskopiyaya vasitəsilə təsdiqlənib. Müəyyən edilmişdir ki, modifikasiya prosesində polimerin funksionallıq dərəcəsi 25%-ə çatır. Modifikasiya prosesini optimallaşdırmaq üçün müxtəlif amillərin, o cümlədən monomer və insiatorun qatılığı, həmçinin funksionallaşma dərəcəsinə

temperaturun təsiri də öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, prosesin ilkin mərhələlərində funksionallaşma dərəcəsi malein anhidridinin və insiatorun qatılığının artması ilə artır. İlkin və modifikasiya olunmuş polipropilenin derivatoqrafik analizinin nəticələrinə əsasən, termooksidləşmə destruksiyasının sxemi təklif edilmişdir [7].

Nurdin Bunkit növbəti tədqiqatlarında təbii kauçuk və polipropilenin (NR/PP) mexaniki və istilik xassələrinə doldurucu kimi seolitin təsirini müəyyən etmək üçün aparılmışdır. O, burada da susuzlaşdırılmış və susuzlaşdırılmamış seolitin müxtəlif kütlə faizində miqdarı ilə (2,4 və 6 kütlə%) ilə armilləşdirilmişdir. Alınan kompozisiyaların dartılma xassələrinin tədqiqi göstərmişdir ki, TK/PP-ya qarışıqlarına seolitin tərkibinin kütləsinin 2%-də (8 MPa) əlavə edilməsi ilə əhəmiyyətli təsir göstərdi və seolit tərkibinin artması ilə susuzlaşdırılmamış seolit və ya susuzlaşdırılmış seolitin azalması ilə azalmasını müşahidə etmişdilər. Yunq modulunun kütlənin 2%-dən 6%-ə qədər artması, bunun üçün kalsine edilməmiş (susuzlaşdırılmamış) seolit (susuzlaşdırılmış) kalsine edilmiş seoliddən daha effektiv işlədiyini göstərmişdilər. Digər tərəfdən, kalsine edilməmiş seolitin və kalsine edilmiş seolitin əlavə edilməsi qırılma uzanmasının azalması ilə nəticələnməmişdir. Termiki analiz göstərmişdir ki, kalsine edilmiş seolitlə doldurulmuş nümunələr kalsine edilməmiş seoliddən daha yüksək istilik müqavimətinə malikdir, ərimə nöqtəsi TK/PP 165,0 °C, 6 kütlə % seolit əlavə olunmaqla ərimə nöqtəsi 186,7 °C-yə kimi yüksəldiyini göstərmişdilər [8].

Tədqiqatın məqsədi təbii seolitin modifikasiyasının xüsusiyyətlərini və hissəcik ölçüsünün, mikrostrukturunu müəyyən etmək, həmçinin təbii seolitin doldurucu kimi modifikasiyasının termoplastik polipropilenin istilik və mexaniki xassələrinə təsirini müəyyən etməkdir. Seolitlər səthi aktiv maddə setil trimetil ammonium bromid əlavə etməklə modifikasiya edilib. Seolitin modifikasiya daxili qarışdırıcıda 180 °C temperaturda 9 dəqiqə ərzində 50 dövr/dəq aparılmışdır. Daxili qarışdırıcının nəticələri nümunənin isti və soyuq presləmə ilə həyata keçirilir və nəticədə mexaniki və istilik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan vərəqin nümunəsi alınır. Təbii seolit hissəcik ölçüsü 74 µm modifikasiyadan əvvəl, modifikatın hissəcik ölçüsü ilə 1 µm-ə qədər modifikasiyadan sonra əldə edilən nümunələr alınmışdır. Polipropilen matrisdə modifikasiya olunan seolit tərkibini artırmaqla dartılma gücü və qırılma zamanı uzanma azaldı, lakin Yung modulu artır. Termiki analiz nəticəsində kompozitin 447,17°C-yə qədər qızdırıldığı zaman kütləsinin 3%-dən çoxunu itirdiyi məlum olub ki, bu da onun əhəmiyyətli miqdarda su qəbul edə biləcəyi qənaətinə gəlmək üçün kifayətdir [9].

Bu tədqiqatın məqsədi tullantı etilen propilen dien monomeri (EPDM) tozunun polipropilen qarışıqlarının əyilmə xüsusiyyətlərinə təsirini araşdırılıb. Dörd müxtəlif ölçüdə (0-50, 50-75, 75-150 və 150-300µ) üyüdülmüş EPDM polipropilenə dörd fərqli nisbətdə ekstruziya ilə əlavə edilmişdir: 0%, 10%, 20%, 30% və 50% . Bundan əlavə, bu qarışıqlara 1% sürtkü və 0,2% antioksidant əlavə edilmişdir. Bu qarışıqlardan təzyiq altında tökmə üsulu ilə sınaq nümunələri hazırlanmışdır. Standartlara uyğun hazırlanmış nümunələr üzərində əyilmə və HDT testləri aparılmışdır [10].

Məqalədə termoqravimetriyadan istifadə etməklə polipropilenin (PP) modernit seoliti üzərində pirolizin kinetikasını tədqiq edilmişdir. Prosesin aktivləşdirmə enerjisi (E_a) və tezlik faktoru (A) müxtəlif metodlarla hesablanmışdır. Bütün metodlar ilə hesablanmış E_a bir-birinə uyğun olmuşdur. Piroliz həmçinin duz vannasında 350°C-390°C temperatur aralığında aparılmışdır və 370°C temperatur maksimum maye yanacaq istehsalı üçün optimal temperatur olduğunu müəyyən etmişdilər. Bundan əlavə temperaturun artması ilə bərk qalıqların miqdarının azalması da müşahidə olunmuşdur [11].

Statik polipropilen sopolimerinin (PPR) antimikrob funksionallığını artırmaq məqsədilə seolit hissəciklərinin səthində nano-ZnO kompozitlər hazırlanmış və PPR kompozitləri üçün funksional doldurucu kimi istifadə edilmişdir. Hazırlanmış nano-ZnO əsaslı seolit hissəcikləri flüoresensiya və UV- spektrləri, skanlayıcı elektron mikroskopiyası ilə xarakterizə edilmişdir. Seolit, ZnO və nano-ZnO seolitlə doldurulmuş PPR kompozitlərinin kristallaşma qabiliyyəti və kristal morfoloqiyası, antimikrob qabiliyyəti və mexaniki xüsusiyyətləri diferensial skanlayıcı kalorimetriya, optik mikroskopiya, antimikrob və mexaniki sınaqlarla tədqiq edilmişdir. Nəticələr seolit hissəciklərinin səthində çiçək kimi morfoloqiyaya malik ZnO-nun əmələ gəldiyini göstərdi. Seolitə və nano-ZnO-dəstəklənən seolitə heterogen nüvələşməsi PPR-nin kristallaşma temperaturunu artırır. Nano-ZnO dəstəklənən seolitlə doldurulmuş PPR kompozitlərinin kristallaşma temperaturları nano-ZnO seolitdə ZnO tərkibinin artması ilə artır. Funksional doldurucu kimi nano-ZnO seolit PPR-nin antimikrob qabiliyyətini artırmaq üçün istifadə edilə bilər [12].

Məqalədə [13] fiziki-mexaniki, reoloji və termofiziki xüsusiyyətlər kompleksinə malik olan düyü qabıqları ilə doldurulmuş təkrar emal edilmiş polipropilen əsasında hazırlanmış polimer kompozitlərin elastiklik və istiliyə davamlılıq modulunun artmasına, səthin hidrofiliyinə, polipropilen kompozitin dartılma gücü və elastikliyinə azalmasına səbəb olmuşdur. Doldurucu tərkibinin artması ilə polipropilen kompozitlərin nəm udulması artır, bu da elastik modulun və dartılma gücünün azalmasına səbəb olur. Göstərilmişdir ki, polipropilen kompozitlərin təzyiq altında tökmə üsulu ilə emalı presləmə üsulu ilə müqayisədə həm statik, həm də dinamik təsirlər altında daha yüksək xüsusiyyətlərə malik kompozitlər əldə etməyə imkan verir. Təkrar emal edilmiş polimer xammalına əsaslanan polipropilen kompozitlər, bitki mənşəli bir doldurucunun olması səbəbindən "Sellulase" ferment preparatının təsiri ilə asanlıqla parçalanır. Ətraf mühit amillərinin təsiri polipropilen kompozitlərin fiziki və mexaniki xüsusiyyətlərinin itirilməsində özünü göstərmişdir.

Məqalədə [14] silisium gel (SG) və montmorillonit (MML) nanohissəciklərinin səthini modifikasiya etmək, onlardan polipropilen (PP) əsasında nanokompozit materialların istehsalında doldurucu kimi istifadə etmək, alınan kompozit materialın fiziki-mexaniki xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif miqdarda Klozit 15 A ilə doldurulmuş PP əsasında nanokompozit materialların və onunun 4% malein anhidridli sopolimerinin fiziki-mexaniki xarakteristikaları tədqiq edilmişdir. Maksimum 3% doldurucu bölgəsində nanokompozitlərin mexaniki parametrlərində həddindən artıq dəyişikliklər aşkar edilmişdir.

Tədqiqatçı son bir neçə il ərzində yeni materiallarla bağlı inkişaf istiqamətində kompozitlərə diqqət yetirib, bu sahədə inkişaf prioritetlərini müəyyən etmişdir. O, göstərmişdir ki, polimer kompozit materiallar konstruktiv materialların mühüm sinfidir. Bu sinif materialların özəlliyi geniş temperatur diapazonunda böyük deformasiyalara məruzqalma qabiliyyəti, aşınmaya davamlılığı, yüksək möhkəmliyi və s. göstərmək olar. Məqalədə [15] müəllif gələcək aviasiya və kosmik texnologiyalar üçün poliolfen matrisalar üçün nanodoldurucuların növlərini araşdırma nəticələrini ümumiləşdirmişdir.

Məqalə, sürətlənmiş iqlim yaşlanması zamanı polipropilen və alüminium oksidə əsaslanan polimer kompozit materialların deformasiya və möhkəmlik xassələrindəki dəyişikliklərin öyrənilməsinə və onların təxmini istismar müddətlərinin proqnozlaşdırılması imkanlarının qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir [16]. Müəyyən edilmişdir ki, polipropilen-alüminium oksid kompozitlərinin istilik keçiricilik əmsalının dəyərləri təbii olaraq doldurucunun nisbətində 0,10-dan 0,21 $Vt / (m \cdot K)$ artması ilə artır. Həmçinin göstərilmişdir ki, polipropilen matrisədə alüminium oksidin miqdarının artması kompozitin möhkəmlik xüsusiyyətlərinin (dartılma gücü) yaxşılaşmasına səbəb olur. Polimer

kompozit nümunələrinin sürətlənmiş qocalması onların davamlığının azalması ilə müşayiət olunur ki, bu da polipropilen makromolekullarının davam edən məhv edilməsi prosesi ilə əlaqədardır.

Qeyri-üzvi piqmentli mineralla doldurulmuş polipropilen (PCM) avtomobil sənayesində daxili hissələrin istehsalı üçün akrilonitril butadien stioluna potensial alternativ kimi təqdim edilir. Bununla belə, PCM səthini cızmaqla asanlıqla zədələnir və bununla da daxili tətbiqlər üçün uyğunluğunu məhdudlaşdırır. Bu tədqiqat siloksanın PCM-in xüsusiyyətlərinə təsirini araşdırır. İş zamanı silaksan ilə PCM nümunələri alınmış və Erichsen Scratch Hardness Tester 430 P-Smart-da sınaqdan keçirilmişdir. Nəticə nümunələri Color Eye X-Rite kolorimetrindən istifadə etməklə müəyyən edilmişdir [17].

Modifikasiya edilmiş doldurulmuş polipropilen əsasında hazırlanmış kompozit materialın texnoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir [18]. Doldurucu kimi nanoborular (NB) və nanoliflərdən (NL) istifadə edilir. Alınan nəticələr cədvəl 1-də verilmişdir. Cədvəldən də göründüyü kimi doldurucunun təbiəti və miqdarından asılı olaraq, alınan kompozitlərin reoloji, fiziki-kimyəvi xassələrinə təsir edir.

Cədvəl 1

Polipropilen doldurucuların müqayisəli xassələri

Doldurucular	Ekstrudiyanın sürəti, dövr/san	$\sigma_{\text{əyilmə}}$, MPa	A, kC/m ²	Daralma, %	σ_p , MPa	ϵ_p , MPA
İlkin PP	150	39	53	1,2	32	80
	40	28	52	-	24	65
PP+0.1kütlə % NB	150	80	75	1,8	34	44
	40	72	69	-	32	40
PP+0.3kütlə % NB	150	60	36	2,0	33	48
	40	55	32	-	30	43
PP+0.5kütlə % NB	150	58	33	2,04	33	40
	40	51	29	-	31	35
PP+0.5kütlə % NL	150	41	67	2,0	32	42
PP+1kütlə % NL	150	45	72	2,0	33	41
PP+3kütlə % NL	150	45,5	22	2,1	31	39

Talk hissəciklərinin ölçülərinin kompozit materialların molekullararası və fazalararası qarşılıqlı təsirinə və polipropilenin fiziki-mexaniki xassələrinə (elastiklik moduluna, axma gücünə, sərtliyə, ərimə axını indeksinə) təsiri öyrənilmişdir. Talk hissəciklərinin ölçüsünün azalması ilə polipropilenin kompleks xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması müəyyən edilmişdir [19].

Məqalədə PP və alüminium oksid əsasında polimer kompozit materialların alınması araşdırılmışdır. Kompozitlərin hazırlanması Brabenderdən "Plastograph EC" laboratoriya stansiyasında (plastoqraf) ərimədə 180 °C temperaturunda qarışdırma kamerası və 200 N yükdə 5-15 dəqiqə ərzində 30 rpm rotor sürətində aparılıb. Presləmə "AutoMH-NE" (Carver, ABŞ) avtomatik hidravlik presdə 210°C temperaturda və 7000 kqş təzyiq altında 3 dəqiqə ərzində soyudulmuş və soyudulmadan aparılmışdır. Doldurulmuş kompozitin xüsusiyyətləri məhsullara emal üçün tövsiyə olunan ənənəvi əsas texnoloji üsullardan istifadə edərək əldə edilən PCM-lərdən istifadə etməyə imkan verir. Bununla belə, ərintinin axma göstəricisinin azalması faktı açıq şəkildə göstərir ki, kompozit materialların emalı prosesi getdikcə mürəkkəbləşir, bu da istehsal axını sxemini tərtib edərkən nəzərə alınmalıdır. Fiziki

və mexaniki dartılma sınaqlarından göründüyü kimi, PP-nin alüminium oksidi ilə doldurulması kompozitin elastik modulunun artmasına səbəb olur. Bu dəyişikliklər təkcə ayrı-ayrı makromolekullar və hissəcik səthinin qarşılıqlı təsiri ilə deyil, həm də doldurucunun təsiri altında xassələri dəyişən supramolekulyar struktur formalaşması təsiri ilə izah edilə bilər. Beləliklə, tədqiqatçılar mineral komponentin tətbiqi fiziki və mexaniki xüsusiyyətlərin bütün kompleksinin dəyişməsinə gətirib çıxarır, mineralın miqdarını dəyişdirməklə, performans xüsusiyyətlərində əsaslı fərqlərlə xarakterizə olunan kompozisiyalar əldə etmək mümkünlüyünü göstərmişdilər [20].

Məqalədə PP-nin Şungit mineral doldurucu əsasında hazırlanmış kompozit haqqında məlumat verilmişdir. Şungit çox sayda elementi olan bir mineraldır, lakin onun əsasını karbon təşkil edir. Alınan kompozit materialının reoloji, fiziki-mexaniki xassələri araşdırılmışdır [21].

Ədəbiyyat araşdırılması göstərmişdir ki, polipropilenin mineral dolduruculardan armilləşdirilməsi son dövrlərdə də öz aktuallığını saxlayır və müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Selçuk, A., Fındık kabuklarının polipropilen esaslı polimer kompozit üretiminde değerlendirilmesi / A. Selçuk, T. Güleç, M. Tufan [ve d.] // Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, - 2013. C: 14, № 1, - p. 50 – 56.
2. Вольфсон С.И., Файзуллин И.З., Бадретдинов З.М., Хафизова Д.Р., Куражева О.С. Разработка композиционного материала на основе полипропилена модифицированного цеолитами // Технология органических веществ: материалы докладов 84-й научно-технической конференции, посвященной 90-летию юбилею БГТУ и Дню Блорусской науки (с международным участием), - г. Минск, - 03-14 февраля, - 2020, - с. 279-281.
3. Сагитова, Г.Ф. Перспективы применения природного цеолита месторождения Даубаба (Казахстан) для наполнения полимеров / Г.Ф.Сагитова, В.М.Джанпаизова, Т. У. Тогатаев [и др.] // Технология Текстильной Промышленности, - 2021, № 6, - с. 327-332.
4. Губанов, Д.Б. Термопластиковые композитные технологии // - Технология текстильной промышленности, - 2021, № 6, - с. 307-311.
5. Багирова, Ш.Р. Разработка и исследование высокопрочных полимерных композиционных материалов на основе стирольных пластиков и графткаучуков: / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по химии / - Сумгаит, -2015. -26 стр.
6. Гришин, А.В., Медведева, О.А. Определение температурных зависимостей теплопроводности композитов на основе полипропилена и углеродных нанонаполнителей // - Научно-методический электронный журнал «Концепт», - 2016, Т. 11, - с. 3296–3300.
7. Qarayeva, Ş.H., Quliyev, T.D., Ramazanov, Q.Ə. İstifadədə olmuş polipropilenin təkrar emalı zamanı mexanokimyəvi modifikasiyası // - Экология и охрана жизнедеятельности: достижения и проблемы, - 2020, -с. 157-159.
8. Nurdin, B, Erna, F. The Effect Zeolite Addition in Natural Rubber Polypropylene Composite on Mechanical, Structure, and Thermal Characteristics // -Makara Seri Teknologi, - 2013, 17(3), - p. 113-120.

9. Erna, F, Nurdin, B., Bunga, F.B. Natural Zeolite Modification With A Surfactant Cetyl Trimethyl Ammonium Bromide (Ctab) As Material To Filler In Polypropylene // - Chemistry and Materials Research, -2014, V.6, № 6, - p. 34-41.
10. Kartal, İ., Polipropilenin Eğilme Özelliklerine Geri Dönüşümlü EPDM Boyutlarının Etkisi / İ. Kartal, H. Demirer, Y. Tezcan ve d. // Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, - 2019, Is.15, - p. 381-386.
11. Nisar, J. Pyrolysis of polypropylene over zeolite mordenite ammonium: Kinetics and products distribution / J. Nisar, M.A. Khan, G. Ali and etc. // Journal of Polymer Engineering, - 2019, 39 (9), - p.785-793.
12. Li, M. Preparation, antimicrobial, crystallization and mechanical properties of nano-ZnO-supported zeolite filled polypropylene random copolymer composites / M. Li, G. Li, J. Jiang and etc. // Composites science and technology, - 2013, İs. 81, - p. 30-36.
13. Садритдинов, А. Р. Полимерные композиты на основе вторичного полипропилена, наполненного рисовой шелухой: /автореферат на соискание степени к.т.н. / -УФА, 2021.- 24 стр.
14. Гарехбаш, Н.А. Нанокompозиты полипропилена, наполненные модифицированными силикатами и монтмориллонитом: / автореферат на соискание степени к.т.н. / - Душанбе 2015. -25 стр.
15. Ашигян, К.Д. Наполненные композиционные материалы на основе полиолефиновой матрицы // - Актуальные научные исследования в современном мире, - 2020, № 7-2 (63), - с. 29-40.
16. Bazunova, M.V., Salikhov, R.B., Zaharov, V.P. Accelerated climatic aging of polymer composite materials based on polypropylene and aluminum oxide // - Letters on materials, - 2021,Т. 11, № 4 (44), - с. 397-402.
17. Тошхужаев, А.У. Исследование влияния силоксана на физико-механического свойства композиционного материала на основе полипропилена / А.У.Тошхужаев, Тиллаев, О.Ш.Вафаев и др. // Universum: технические науки, - 2022, № 8-2 (101), - с. 43-46.
18. Шитов, Д.Ю. Композиционные материалы на основе полипропилена с углеродными нанонаполнителями / Д.Ю. Шитов, Т.П. Кравченко, В.С.Осипчик и др.// Пластические массы, - 2013, № 3, - с. 29-32.
19. Тураев, Э.Р. Влияние размеров частиц талька на межфазные взаимодействия композиционных материалов на основе полипропилена / Э.Р.Тураев , Х.С.Бекназаров, У.К.Ахмедов и др. // Universum: химия и биология, - 2018, 12 (54), - с. 53-57.
20. Смирнов, А.В., Бабунова, М.В. Получение композиционных материалов на основе полипропилена и оксида алюминия // Актуальные проблемы науки о полимерах II Всероссийской научной конференции (с международным участием) для преподавателей и студентов вузов., - Казань: -25-26 май, - 2021, - с. 119-120.
21. Разинькова, Д.В., Волокитина, Д.И. Разработка технологии и оборудования получения композиционного материала на основе вторичного полипропилена и шунгита // Проблемы техногенной безопасности и устойчивого развития Dvoretzky S.I. Сборник научных статей молодых ученых, аспирантов и студентов, -Тамбов,- 2014, Т. 5, - с. 221-225.

REFERENCES

1. Selcuk, A., “Fındık kabuklarının polipropilen esaslı polimer kompozit üretiminde değerlendirilmesi /A.Selcuk, T. Gulec, M. Tufan [ve d.] // Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, -2013, -C, 14, № 1, - p. 50 – 56.
2. Volfson S.I., Fayzullin I.Z., Badretdinov Z.M., Khafizova D.R., Kurazheva O.S. Razrabotka kompozitsionnogo materiala na osnove polipropilena modifitsirovannogo tseolitami // Tekhnologiya organicheskikh veshchestv : materialy dokladov 84-y nauchno-tekhnicheskoy konferentsii, posvyashchenoy 90-letnemu yubileyu BGTU i Dnyu belorusskoy nauki (s mezhdunarodnym uchastiem), -g. Minsk, - 03-14 fevralya 2020, - s. 279-281.
3. Sagitova, G.F. Perspektivy primeneniya prirodnogo tseolita mestorozhdeniya Daubaba (Kazakhstan) dlya napolneniya polimerov / G.F.Sagitova, V.M.Dzhanpaizova, T.U.Togataev i dr. // Tekhnologiya Tekstilnoy Promyshlennosti, -2021, № 6, - s. 327-332.
4. Gubanov, D.B. Termoplastikovye kompozitnye tekhnologii // -Tekhnologiya tekstilnoy promyshlennosti, -2021, № 6, - s. 307-311.
5. Bagirova, Sh.R. Razrabotka i issledovanie vysokoprochnykh polimernykh kompozitsionnykh materialov na osnove stirolnykh plastikov i graftkauchukov: / Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filosofii po khimii. / - Sumgait, -2015, -26 str.
6. Grishin, A.V., Medvedeva, O.A. Opredelenie temperaturnykh zavisimostey teploprovodnosti kompozitov na osnove polipropilena i uglerodnykh nanonapolniteley // - Nauchno-metodicheskii elektronnyy zhurnal «Kontsept», -2016, T. 11, -s. 3296–3300.
7. Qarayeva, Sh.H., Quliyev, T.D., Ramazanov, Q.E. İstifadədə olmuş polipropilenin təkrar emalı zamanı mexanokimyəvi modifikasiyası // -Ekologiya i okhrana zhiznedeyatelnosti: dostizheniya i problemy, -2020, -s. 157-159.
8. Nurdin, B., Erna F. The Effect Zeolite Addition in Natural Rubber Polypropylene Composite on Mechanical, Structure, and Thermal Characteristics // -Makara Seri Teknologiy, -2013, 17(3), - p. 113-120.
9. Erna, F., Nurdin B., Bunga F.B. Natural Zeolite Modification With A Surfactant Cetyl Trimethyl Ammonium Bromide (Ctab) As Material To Filler In Polypropylene // - Chemistry and Materials Research, -2014, V.6, № 6, -p. 34-41.
10. Kartal, İ., Polipropilenin Eğilme Özelliklerine Geri Donuşumlu EPDM Boyutlarının Etkisi / İ. Kartal, H. Demirer, Y. ve d. // Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, -2019, Is, 15, -p. 381-386.
11. Nisar, J. Pyrolysis of polypropylene over zeolite mordenite ammonium: Kinetics and products distribution / J. Nisar, M.A. Khan, G. Ali and etc. // Journal of Polymer Engineering, -2019, 39 (9), -p.785-793.
12. Li, M. Preparation, antimicrobial, crystallization and mechanical properties of nano-ZnO-supported zeolite filled polypropylene random copolymer composites / M. Li, G. Li, J. Jiang and etc. //Composites science and technology, -2013, Is. 81, - p. 30-36.
13. Sadritdinov, A, R. Polimernye kompozity na osnove vtorichnogo polipropilena, napolnennogo risovoy shelukhoy: / avtoreferat na soiskanie stepeni k.t.n. /UFA, - 2022. -24 str.

14. Garekhabash, N.A. Nanokompozity polipropilena, napolnennye modifitsirovannymi silikatami i montmorillonitom: / avtoreferat na soiskanie stepeni k.t.n. / -2015. -25 str.
15. Ashigyan, K.D. Napolnennye kompozitsionnye materialy na osnove poliiolefinovoy matritsy // -Aktualnye nauchnye issledovaniya v sovremennom mire, -2020, № 7-2 (63), - s. 29-40.
16. Bazunova, M.V., Salikhov, R.B., Zaharov, V.P. Accelerated climatic aging of polymer composite materials based on polypropylene and aluminum oxide // -Letters on materials, - 2021, T. 11 № 4 (44) , - s. 397-402.
17. Toshkhuzhaev, A.U. Issledovanie vliyaniya siloksana na fiziko-mekhanicheskogo svoystva kompozitsionnogo materiala na osnove polipropilena / A.U. Toshkhuzhaev, A.T. Tillaev, O.Sh.Vafaev i dr. // Universum: tekhnicheskie nauki, -2022, № 8-2 (101), -s. 43-46.
18. Shitov, D.Yu. Kompozitsionnye materialy na osnove polipropilena s uglerodnymi nanonapolnitelyami / D.Yu.Shitov, T.P.Kravchenko, V.S.Osipchik i dr.// Plasticheskie massy, - 2013, № 3, - s. 29-32.
19. Turaev, E.R. Vliyanie razmerov chastits talka na mezhfaznye vzaimodeystviya kompozitsionnykh materialov na osnove polipropilena / E.R.Turaev, Kh.S.Beknazarov, U.K.Akhmedov i dr. // Universum: khimiya i biologiya, -2018, 12 (54), -s. 53-57.
20. Smirnov, A.V., Bazunova, M.V. Poluchenie kompozitsionnykh materialov na osnove polipropilena i oksida alyuminiya // Aktualnye problemy nauki o polimerakh II Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii (s mezhdunarodnym uchastiem) prepodavateley i studentov vuzov., -Kazan: -25-26 may, -2021, -s. 119-120.
21. Razinkova, D.V., Volokitina, D.I. Razrabotka tekhnologii i oborudovaniya polucheniya kompozitsionnogo materiala na osnove vtorichnogo polipropilena i shungita // Problemy tekhnogennoy bezopasnosti i ustoychivogo razvitiya Dvoretzky S.I. Sbornik nauchnykh statey molodykh uchenykh, aspirantov i studentov, -Tambov, -2014, T.5. - s. 221-225.

RESEARCH OF COMPOSITIONS BASED ON POLYPROPENE AND ZEOLITE

¹Mammadova G.T., ^{1,2}Seidova Kh.H., ¹Nacafova-Aliyeva G.S., ¹Aliyeva Z.N.

¹Azerbaijan State Oil and Industry University

²Academician Y.H. Institute of Petrochemical Processes named after Mammadaliyev

The article provides information on the literature review of the last 10 years on the reinforcement of polypropylene with zeolites. It has been shown in the literature review that various natural products are used as reinforcements in the world, including halloysites containing various Me, shungite mineral, zeolite (ZEOL, modified zeolite from the Daubaba deposit, dehydrated and non-dehydrated zeolite, modernite, nano-ZnO zeolite, montmorillonite) and other natural origin substances are used. The articles also investigated the properties of natural zeolite modification and the particle size and microstructure. At the same time, the physical-mechanical, rheological and thermophysical properties of the obtained composites were investigated. Studies show that the incorporation of zeolites into the polymer improves the functional properties of polymer composite materials. However, when choosing ingredients for compositions, it is necessary to take into account not only their cost, but also environmental safety factors.

Keywords: polypropylene, zeolite, composite material, filler, encapsulation, modification, natural minerals, matrix.

Rəyçi: t.f.d., Öməröva G.C.

Müəlliflər haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elmi adı	Əlaqə
Məmmədova Gülnisə Teyfur qızı	¹ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (ADNSU)	magistr	Mammadovagul99@gmail.com mob: +(994) 55 462 20 46
Seyidova Xəyalə Heydər qızı	¹ ADNSU, ² Akademik Y.H. Məmmədəliyev adına Neft Kimya Prosesləri İnstitutu	k.ü.f.d., aparıcı elmi işçi, müəllim	seidovakh@gmail.com mob: +(994) 55 223 27 18
Nəcəfova-Əliyeva Günel Siyavuş qızı	ADNSU	elmi işçi, doktorant	gunel.necfova@inbox.ru mob: +(994) 50 441 30 14
Əliyeva Zahidə Nazim qızı	ADNSU	baş laborant	zahidaliyeva69@gmail.com mob: +(994) 507 75 53 84

UOT:004.89

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.009

MODELING WITH SIMULINK OF FLIGHT INFORMATION PROCESSING

Ismailov I.M., Agamaliyeva J.A.
National Aviation Academy

Describing information processing using mathematical modeling and using numerical methods is currently one of the most effective ways. Some flight parameters are not recorded explicitly by the onboard recorder, so there is a need to develop a methodology for obtaining these parameters from indirect data contained in the flight data. This article presents technique is proposed in order to obtain the required information contained in these data in an implicit form. A method of using the data of the flight recorder, which fixes the parameters of the aircraft movement is presented. An original way of combining computer models and flight data is proposed. The mathematical techniques used in the process of identification are described. The purpose of the work is to present simulation computational experiments and determine all the coefficients at different stages. This results in smoothing of errors. High accuracy is required for predictive calculations. For example, when determining the take-off distance. In this case, an analytical solution is applicable, or, if not available, an exact method based on identification data.

This article presents activities results on aircraft take-off weight and engine thrust determination at the take-off run by onboard self-recorder unit data. Mathematical methods applied at the identification process are described. These methods precision value is given.

Keywords: *flight information, mathematical modeling, on-board equipment, data identification, data smoothing, computer models, flight data, difference equations.*

Introduction. The development of computer technology and information technology makes it possible to bring mathematical modeling as a tool for solving problems of determining the rational characteristics of complex technical systems to a qualitatively new level. The use of modern mathematical software packages makes it possible to carry out multilateral studies with high accuracy and with minimal resources. Satellite navigation has enabled aircraft separation from other aircraft and from weather to be accomplished without dependence on air traffic control – the imprecision of its ground-based radar, and often the serial nature of vectoring aircraft. All equipment for receiving and processing flight information in real time can be divided into two types: airborne equipment and ground equipment. The equipment installed on board the mathematical modeling (MM) of the movement of an aircraft (AC), which was initially used to predict its behavior in flight, is increasingly used to identify flights and determine the parameters of the aircraft according to flight mode flight recorders [1].

The model equations must correspond to the process under study. All significant factors that determine its dynamics should be taken into account. Since several processes can influence the same

parameter at the same time, it is necessary to take this into account in the MM, which is not always possible, or to create a method for separating the required process from the PD, which is not always easy, but possible.

The parameters of the model should be close to the parameters of the object, the solutions of the equations should be unambiguous and stable. An efficient noise suppression technique is required for PD processing.

Informative. The developed MM must be oriented towards solving the problem. Figuratively speaking, it should be “sharpened” for obtaining the necessary data. Without this, work with MM turns into mathematical exercises with the loss of any physical meaning.

A mathematical model is used to predict the movement of an aircraft in flight. This is necessary to predict the behavior of the aircraft in flight and to identify the parameters. The identification of flights and the determination of aircraft parameters according to the data of the on-board recorders of flight modes is carried out using several recorders. Mathematical models used for such work have common individual features. The very concept of MM in this aspect includes not only a description of a certain process, but also a mathematical apparatus for improving the model based on flight data (FD) and a method for processing them. Many flight parameters are not recorded with the registrar. Such parameters include aircraft mass, engine thrust, etc. Therefore, there is a need to develop a methodology for obtaining these parameters. For this, indirect data contained in the FD are used. For this purpose, it is necessary to know the relationship between indirect data and these parameters [2].

The mathematical description of this relationship is the main component of mathematical modeling. With rare exceptions, this component of mathematical modeling is multiply connected and ambiguous, so the way of its application, which is also included in mathematical modeling, is very important.

With the help of mathematical modeling, we have some a priori information about the flight. Using it as a redundant one allows you to suppress noise in the FD. On the other hand, with multiple joint processing of FD, it is possible to correct the MM parameters, and this correction is also part of the model. A similar approach has been implemented in the Kalman filters. In this article, a less complicated technique is applied, which gives satisfactory results for solving a fairly wide range of identification problems. The development of methods for determining the take-off mass of an aircraft based on the data of the on-board recorder of flight parameters was started in order to improve flight safety [3].

In the past decades, there have been several flight accidents associated with aircraft overload. Even approximate methods showed the actual takeoff weight, which exceeded not only that specified in the accompanying documentation, but also the maximum allowable. Information about the mass and other parameters that determine the behavior of the aircraft on the takeoff is necessary for the crew before the flight and immediately during the takeoff. These parameters, which include, in addition to mass, engine thrust, drag coefficient, etc., differ even for aircraft of the same type. For example, the total static thrust of engines can differ by almost 1.5 tons, and this gives an increase in the take-off run length to 200 m. The inaccuracy of the mass determination is 5 tons. (about 2% of the maximum takeoff weight) will also change the take-off length by 200 m. Therefore, it is necessary to constantly monitor the state of all aircraft for preliminary calculation of the take-off length and enter individual parameters in the aircraft into the on-board computer, which will specify the weight during the take-off. Then the calculator will give the updated speeds for making a decision, lifting the

front leg and tearing off, as well as the take-off distance, or will inform you that take-off is not possible.

To clarify the mass of the aircraft during the takeoff, and at the very beginning, accurate data on the parameters of the aircraft are required. These data can be obtained by processing flight information for each aircraft, and this requires an appropriate methodology, which is described in this article.

The creation of mathematical models of flight dynamics makes it possible to extract from flight data the information contained in them in an implicit form, in particular, the actual takeoff mass. In some works [2, 4] are built on the basis of minimizing the difference between the MM and FD, while the FD is subjected to a significant transformation with the aim of smoothing, after which the calculated values of the reproducibility are introduced into the MM. But if we take into account that MM is built on linearized differential equations, and the calculation of water is an ambiguous process, then we can assume that these methods do not give the required accuracy. A more accurate method was applied in [2], where the equation of aircraft motion on the takeoff run is solved with respect to the mass at each point of velocity measurement.

$$m = \frac{T_0 - K_i(K_y V^2) + K_4 V - K_y V^2}{K_i \cdot g + \frac{dV}{dt}} \quad (1)$$

This method allows you to calculate the constant corresponding to the mass of the aircraft, but requires accurate knowledge of the takeoff thrust and other take-off parameters. In this case, it is required to calculate the acceleration of the aircraft. In this article, acceleration is calculated as a quadratic function of time, which is not very obvious. Of course, the given method raises well-founded doubts about the declared accuracy values. But the advantage of the work of the author lies in the fact that the numerical integration of the equation of motion of the aircraft is not performed, and, accordingly, the question of the stability of the solution is removed.

Let us consider the construction of MM to identify the process of the take-off run of the aircraft. The initial purpose of the simulation is to determine the take-off mass of the aircraft and the take-off thrust of the engines according to the flight recorder data. In the future, it is planned to issue to the crew data on the parameters of the takeoff, necessary in preparation for the flight and in the process of takeoff.

Let's define the fundamental properties of MM:

1) The model equations must correspond to the process under study, and all significant factors that determine its dynamics must also be taken into account. Since several factors can affect the same parameter at the same time, this must be taken into account in the MM, which is not always possible. Creation of a methodology for isolating the required process from FD, which is not always easy, but possible;

2) The parameters of the model must be close to the parameters of the object, and the solutions of the equations must be unambiguous and stable. For FD processing, an efficient noise suppression technique is needed;

3) The developed MM must be oriented towards solving the task, which should be understood as the extraction of information from flight data using a mathematical model, in order to improve the model and obtain the information contained in it in an implicit form.

The aircraft take-off equation has the form

$$\frac{dV}{dt} = \frac{[T_0 - K_T(mg - K_y V^2) + K_d V - K_x V^2]}{m} \quad (2)$$

Where V - aircraft speed; t - time; m - aircraft mass; T_0 - total thrust of engines at $V=0$, taking into account air temperature and pressure; K_T -coefficient of rolling friction; g - acceleration of gravity; K_y -generalized lift coefficient ($Y = K_y V^2$); K_d - coefficient that determines the reduction in engine thrust from speed $\frac{\partial T}{\partial V} < 0$); K_x – generalized drag coefficient, generalized drag coefficient, $X = K_x V^2$. The equation describes the motion of the aircraft in relation to the air, so V is the true airspeed. We take air as an inertial frame of reference, i.e., we neglect short-term gusts of wind. But its long-term change during the takeoff, the so-called wind shear, the system must track [2].

Equation (1) describes the motion of the relative to the air, so V is the true airspeed. We take air as an inertial frame of reference, i.e. we neglect short-term wind gusts, but its long-term change during the run-up-the so-called wind shear-the system still has to track.

Equation (1) does not reflect the following factors [3]:

- lateral flow around aircraft;
- spinning the wheels;
- incoordination of engines and aircraft.

Of these, the most significant is the second factor: the wheels participate in the run as one and a half masses of all wheels. The influence of the lateral flow and the vertical thrust component can be neglected. The speed sensors can be the recorder's own sensors or an air signal system that calculates the speed of the aircraft from the ratio of the total and static pressures. Random errors of the entire reading and writing system, according to technical requirements (TR), are distributed according to the normal law with zero mathematical expectation, their value is also limited by TR. The flight data for MM is output by the computer in the form of a text file, where the current time, indicated speed, pitch angle, engine speed are recorded.

According to the flight passport, which comes along with a magnetic tape, they receive data on the mass of the aircraft, temperature, pressure, strength and direction of the wind during takeoff. On the basis of this, the initial thrust is calculated and the necessary corrections of the coefficients are introduced.

Algorithm numerical method. Consider the technology for solving a physical problem by a numerical method. For the direct programming method and the application of the numerical method in Matlab, MathCAD applications, it is necessary to build a discrete model of a physical problem, which involves the creation of a computational algorithm, so let's take a closer look at the second stage of mathematical (computer) modeling, i.e. the process of creating an algorithm for solving differential equations (a discrete model of a physical problem). The process of creating a computational algorithm can be divided into three stages. At the first stage, a computational or difference grid is constructed. At the second stage, the construction of difference equations is carried out, in other words, a difference (discrete) model. The run-up equation has an analytical solution. Usually in this situation it performs the initial smoothing of the FD and the variational approximation of the solution of the equation to them. The disadvantage of this technique is the loss of distorted information in the process of smoothing and the ambiguity of the results obtained. All methods suffer from such shortcomings to varying degrees, but in this case, the smoothing process directly affects the results. in addition, polynomial smoothing makes the errors correlated, it is also possible to obtain a side process caused by associated errors.

To avoid these shortcomings, it is proposed to solve the equation numerically, by the method, with correction for FD. For simplicity, let's take the Runge-Kutta numerical method [4].

$$X_{i+1} = X_i + \frac{h}{6} (k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4) \quad (3)$$

$$k_1 = f(t_i, X_i)$$

$$k_2 = f\left(t_i + \frac{h}{2}, X_i + \frac{h}{2}k_1, \right)$$

$$k_3 = f\left(t_i + \frac{h}{2}, X_i + \frac{h}{2}k_2, \right)$$

$$k_4 = f(t_i + h, X_i + hk_1,)$$

where $f(X) = \frac{dX}{dt}$ at h - integration step.

You can take any other method, but the conclusions, sometimes with anti-aliasing to avoid jumps: $f(X_i) = \frac{X_i - X_{i-1}}{h}$. there is feedback in this solution, which can make the solution unstable, especially for small h .

In the take-off equation (2), the derivative can be calculated, since the speed given by the equation $f(V) = \frac{dV}{dt}$ is known. The speed can be taken from the FD. Let's consider this process in more detail. Let us assume that $X(0), X(1), X(2), X(n)$ are the values of the analytical solution of the equation when $X_1, X_2, X_3 \dots X_n$ is the FD for the same time moments; $Y_i = f(X_i)$ - Y -derivative calculated analytically. Taking into account the errors, the numerical solution has the form

$$X_{i+1} = X_i + Q_i + f(X_i + Q_i)h \quad (4)$$

Where Q_i - errors of the i measurement. So, having a set of FD, we can calculate all Y_i . Denote by Z_i the resulting solution for $t = ih$. further it can be integrated in two ways:

1. $Z_i = X_0 + h \sum Y_k, k \in [0, i - 1]$;
2. $Z_i = X_{i-1} + hY_{i-1}, Z_0 = X(0)$ - initial condition.

It is obvious that both methods are non-integrative, so there is no feedback.

To estimate the accuracy of the solution, we represent $f(X_i + Q_i)$ as $f(X(i) + Q_i \frac{\partial Y}{\partial X})$ for $X = X_i$. Then the error Z_{i+1} for the first method can be represented as

$$\Delta Z_{i+1} = Q_i + h \sum Q_k \frac{\partial Y}{\partial X_{k-1,2\dots i}} \quad (5)$$

Since the error Q_i is random, then ΔZ_{i+1} is also a random variable.

The Runge-Kutta methods use information only about the next point and do not use information about previously found points, in contrast to the prediction-correction methods, therefore, to find a solution as close as possible to the true solution, you can first use the Runge-Kutta methods, then apply the forecast and corrections. When using the Runge-Kutta methods, it is necessary to repeatedly calculate the function $f(t, x)$, which leads to a large expenditure of computer time, in contrast to the correction prediction methods, which use information about previously found points. If multiple iteration is used, then the savings in machine time may be negligible. For the first method, the error depends on the number of steps: the standard deviation of the sum, in accordance with the limit theorem of probability theory, increases in proportion to the square root of the number of steps.

In the second method, the error i falls only into the $(i+1)$ -solution and does not move further. $hQ_i \frac{\partial Y}{\partial X_i}$ is added to it. If $\frac{\partial Y}{\partial X_i}$ has a sign opposite to Q_i , then the error may decrease. To do this, $hQ_i \frac{\partial Y}{\partial X_i}$ should not exceed Q_i in absolute value by more than two times: $\left| hQ_i \frac{\partial Y}{\partial X_i} \right| < |2Q_i|$ or $\left| h \frac{\partial Y}{\partial X_i} \right| < 0$. In this case, the last condition is necessary, and the first is sufficient.

From here we get the consequence: in the process of integration, smoothing occurs, but without loss of information and error binding. Another non-obvious consequence: if you repeat the process several times, using not the flight data, but the results of the previous solution $X_i = Z_i$, then the value of Z_i will indefinitely approach the analytical solution with each iteration (within the accuracy of the chosen solution method). The process becomes iterative, but the iteration is not the calculation of the i -th value, but the passage through all the steps.

Further consideration refers only to the second method. It is easy to verify that the run-up equation (2) satisfies both of the above conditions.

Before starting work, simulation computational experiments are performed on an analytical solution. The weight of the coefficients at different stages of the run is determined. The process of smoothing errors is checked on a noisy solution.

The model works in the following way. Based on the flight data, a derivative is calculated for each moment of time. Then, according to the FD and the derivative, the velocity values for all moments are calculated. Next, the FD are replaced by these values, and the process is repeated until the speed values at the next iteration differ from the previous ones by no more than a predetermined value. In this case, the path traveled by each point from the FD to the last iteration matters. Since FD are not pre-smoothed, the path from the first iteration, where smoothing has already taken place, is examined. By varying the coefficients, it is necessary to minimize this path. As computational experiments have shown, not only the length of the path matters, but also the trajectory of the point. It can be oscillatory with damping and without damping or aperiodic. Oscillation appears when the mass or thrust of the model differs significantly from the real ones. Combination of the model and the aircraft allows you to quickly and accurately obtain the necessary information about the mass of the aircraft and the take-off thrust of the engines.

For the identification process, the accuracy of the numerical integration method is not of paramount importance, since the path is minimized in almost the same way for any method. High accuracy will be required for predictive calculations, for example, when determining takeoff distance. In this case, an analytical solution is applicable, or, if not available, an exact method based on identification data.

Using application software and results. The most well-known software suite for modeling dynamic systems in general and the flight dynamics of aircraft in particular is Matlab&Simulink. It is important to note that the Matlab&Simulink software suite is a foreign development, although specialists from various fields within international cooperation are involved in its evolution. The process of creating a functional Simulink model for aircraft flight dynamics, which can produce reliable results, is essentially a creative process and can be implemented differently by various developers.

For the identification process, the accuracy of the numerical integration method is not of paramount importance, since the path is minimized in almost the same way for any method. High accuracy will be required for predictive calculations, for example, when determining take-off

distance. In this case, an analytical solution is applicable, or, if not available, an exact method based on identification data. Some mathematically complex problems that require the use of numerical methods can be solved directly within the Matlab&Simulink software package.

The following tables (Table 1-Table 8) provide some flight information that is necessary for creating the aircraft dynamics model.

Table 1

Dependence of thrust for a single engine on flight altitude

Parameter	Meaning				
H, m	350	3263	4200	9000	12000
Peng, H	9092	7472	6810	5600	4000

Table 2

Geometrical, mass, and inertial characteristics

Parameter	Meaning
Aircraft weight, kg	69000
Wing area, m ²	115
Aerodynamic chord of the wing, m	3,5266
Moment, kg m ²	4470000

Table 3

Dependence of C_{y_α} on the angle of attack α and the number M

α , deg.	M=0,4	M=0,7	M=0,88
-4	-0,298	-0,34	-0,389
6	0,91	0,988	0,88
8	1,15	1,209	1,28
9	1,24	1,269	1,135
10	1,38	1,295	1,051
12	1,41	1,279	1,173
14	1,463	1,170	1,183

Table 4

Dependence of $C_{x\alpha}$ on the angle of attack α and the number M

α , deg.	M=0,4	M=0,7	M=0,88
-3	0,03434	0,0358	0,04274
0	0,02598	0,0252	0,02620
5	0,04151	0,0505	0,08830
11	0,12200	0,0505	0,23410
20	0,50200		0,66600

Table 5

Dependence of the derivative, m_z^φ , $m_z^{\delta\alpha}$, m_y^φ , $c_y^{\delta\alpha}$ on the number M

Parameter	Meaning				
M	0,2	0,4	0,6	0,8	0,85
m_z^φ	-0,069	-0,07	-0,073	-0,083	
$m_z^{\delta\alpha}$	-0,035	-0,03	0,037	-0,038	
m_y^φ		0,006	0,0064		0,01
$c_y^{\delta\alpha}$		0,012	0,0129		0,014

Table 6

Dependence of m_z^α , on the angle of attack α and the number M

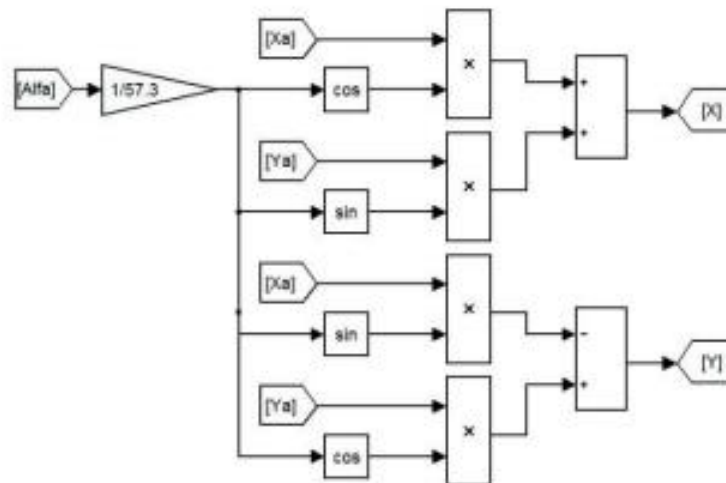
Parameter	Meaning			
M	0,2	0,4	0,6	0,8
m_z^α , deg ⁻¹	-0,029	-0,0284	-0,0291	-0,041

Table 7

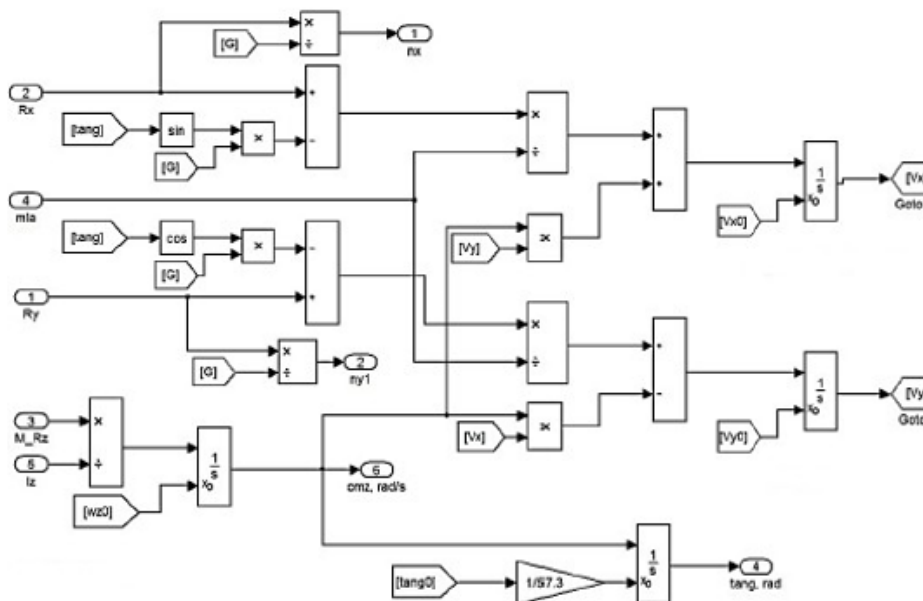
Dependence of the speed of sound and airdensity on the flight altitude

Parameter	Meaning					
H, m	0	2000	4000	6000	8000	10000
a, m/s	340,3	339,5	338,8	338,0	337,2	336,4
q, Pa	1,225	1,202	1,179	1,156	1,134	1,112

A possible variant of the design for the standard atmosphere subsystem, St_{atm} , used to calculate dynamic pressure and number M, is presented in Figure 1. The inputs of this subsystem are the values of velocity [m/s] and flight altitude [m]. The outputs are the values of dynamic pressure [N/m²] and number M

Figure 1. The subsystem for calculating velocityhead and Mach number

Figure 2. Differential equations block

It is important to note that in the calculation block of the control lever (Figure 2), there are compare to 0 and compare to 180 blocks. They output a logical signal of "true" or "false" when the signal from the manipulator matches or does not match the values of "0" or "180" respectively. To ensure the correct operation of these blocks, you should specify the Boolean value for the output data type mode in their settings menu.

The model includes blocks of differential and algebraic equations, blocks for calculating standard atmosphere parameters, aerodynamic characteristics, propulsion thrust, angle of attack, altitude and range of flight, vertical velocity, logic for forming aircraft control with the elevator and stabilizer, and connections to control levers. The implementation features of modeling using Simulink models in real-time and configuring external devices as control command levers are described in [5].

REFERENCES

1. Ismail Ismailov, Jeyran Agamaliyeva. Application of intelligent technologies in modern pilotage-navigation complexes. The Baltic Scientific Journals. Proceedings of The International Research Education & Training Center. Vol. 16 No. 06 (2021), p.18-23.
2. Bochkarev V.V., Kryzhanovskij G. A., Suhih N.N. Avtomatizirovannoe upravlenie dvizheniem aviacionnogo transporta ; pod red. G. A. Kryzhanovskogo. M. : Transport, 1999. 298.
3. Popov Yu.V., Kuzmincky R.I. Problems of processing of flight information by the express train – analysis program. Problemi bezopasnosti poletov. 2018, N3, p.21-26.
4. Steven C. Chapra, Raymond P. Canale. Numerical Methods for Engineers. Published by McGraw-Hill Education, New York, NY 10121. Copyright, 2015, 987 p.
5. Hess, R.A., Marchesi, F.: Analytical assessment of flight simulator fidelity using pilot models. J. Guidance Control Dyn. 32, 2009, p. 760–770.

UÇUŞ MƏLUMATLARININ EMALININ SİMULİNK-DƏ MODELƏŞDİRİLMƏSİ

İsmayilov İ.M., Ağamaliyeva C.A.

Milli Aviasiya Akademiyası

Riyazi modelləşdirmə və ədədi üsullardan istifadə etməklə informasiyanın emalının simulyasiyası hazırda ən səmərəli üsullardan biridir. Bəzi uçuş parametrləri bort qeydedicisi tərəfindən açıq şəkildə qeyd olunmur, buna görə də uçuş məlumatlarında olan qeyri-aşkar verilənlərdən bu parametrləri əldə etmək üçün metodologiyanın hazırlanmasına ehtiyac var. Bu məqalədə bu uçuş məlumatlarında qeyri-aşkar formada olunan parametrləri ədədi formada əldə etmək üçün təklif olunan kompüter modeli təqdim olunur. İdentifikasiya prosesində istifadə olunan riyazi üsullar təsvir edilmişdir. Proqnoz hesablamaları üçün yüksək dəqiqlik tələb olunur. Bu halda analitik həll və ya o olmadıqda identifikasiya məlumatlarına əsaslanan ədədi metod tətbiq edilir. İşin məqsədi simulyasiya yolu ilə hesablama təcrübələrini aparmaq və müxtəlif mərhələlərdə qeyri-müəyyən parametrləri hesablamaqdır.

Məqalədə uçuş regulatorundan alınan məlumatlara əsasən Simulink-də modelləşdirmə yolu ilə uçuş zamanı təyyarənin qalxma çəkisi və mühərrikin gücünün müəyyən edən nəticələr təqdim olunur.

Açar sözlər: *uçuş məlumatları, riyazi modelləşdirmə, bort avadanlıqları, verilənlərin identifikasiyası, verilənlərin hamarlaşdırılması, kompüter modelləri, uçuş məlumatları, fərq tənlikləri.*

Reviewer: Ph.D., prof. Agayev N.B.

Information about the author

Name, surname, father's name	Workplace	Position, scientific degree, scientific name	Contact
Ismailov Ismail Mahmud	National Aviation Academy	Professor, Corresponding Member of ANAS	iismayilov@naa.edu.az mob: (+994) 50 387 02 79
Agamaliyeva Jeyran Agamali	National Aviation Academy	Associate Professor, Ph.D.	Caghamaliyeva@naa.edu.az mob: (+994) 50 738 07 26

HÜQUQ

UOT 340

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.010

HÜQUQ SİSTEMLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN İQTİSADI, SİYASI, HÜQUQİ AMİLLƏR

Qasimov S.Y.

Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalədə hüquq sistemlərinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri, həmçinin hüquq sistemlərinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərə dair müxtəlif yanaşmalardan bəhs edilmişdir. Tədqiqatda ayrı-ayrı hüquqşünas alimlərin hüquq sistemləri ilə bağlı araşdırmaları, hüquq sistemlərinin məhdud və geniş mənada anlayışlarına münasibət bildirilmişdir. Burada hüquq sisteminin məzmununa aid edilən hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti, hüquqi tərbiyə, hüquq münasibətləri, hüquq qaydası, həmçinin hüquqi əhəmətlərə dair elmi nəzəri fikirlərə münasibətlə yanaşı, onun yaranma və formalaşmasına təsir edən fundamental müddəalara dair münasibət bildirilmişdir. Belə ki, təqdim edilən məqalədə hüquq sistemlərinin yaranması və formalaşmasında rol oynayan iqtisadi, siyasi və hüquqi amillər, onların mahiyyəti və təsir mexanizmləri təhlil edilmiş, sadalanan hər bir amilin mahiyyəti açıqlanmışdır. Məqalədə mövzuya uyğun olaraq qanunvericilik materiallarından istifadə edilmişdir. Burada həmçinin hüquq sistemlərinin formalaşması mövzusu ilə bağlı bir sıra tədqiqat əsərlərindəki elmi təhlillərə də münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: *hüquq sistemləri, iqtisadi bazis, siyasi üstqurum, sinifli cəmiyyət, fakültativ əlamətlər, formalaşma prosesi, əsas amillər, dövlət formaları.*

Hüquq elmində maraq doğuran məsələlərdən biri də hüquq sistemləri ilə bağlıdır. Bu məsələ maraq doğurmaqla yanaşı, həmçinin dövlət hakimiyyətinin idarəetmə fəaliyyəti üçün də əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, hüquq sistemi konkret dövlət təsisatında hüququn mənbəyi qismində qəbul edilən normaların xarakteri və məzmunu ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Qanunvericilik sistemi” adlanan onuncu fəslində təsbit edilmiş normalar onu göstərir ki, Respublikamızda hüququn mənbəyi qismində normativ hüquqi aktlar çıxış edir. Bu şərt daxilində isə Azərbaycan Respublikası roman german hüquq sistemli ölkələr sırasına aid edilməkdədir [1, səh. 57].

İşin məqsədi hüquq sistemlərinin formalaşmasında aparıcı rolə malik olan amillərin mahiyyətini araşdırmaq və diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatçılar hüquq sistemini cəmiyyətin inkişafının məhsulu olan mürəkkəb və çoxşaxəli hadisə kimi də dəyərləndirirlər. O, cəmiyyətdə mövcud olan hüquqi hadisələrin bütün məcmusunu özündə birləşdirir. Yəni, hüquq sistemi cəmiyyətin və dövlətin bütün hüquqi təşkilini əks etdirən geniş kompleks kateqoriyadır. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında hüququn özünü hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti, hüquqi tərbiyə, hüquq münasibətləri, hüquq qaydası, həmçinin hüquqi əhəmətlər və digər mühüm dəyərlərin məcmusu kimi də ifadə edirlər. Bu yanaşmanın özünü də məqbul hesab etmək olar. Hüquq sisteminin anlayışına əhatə dairəsi geniş olan bu komponentlərin daxil olması təbiidir.

Sistem anlayışı, ümumiyyətlə müəyyən qanunauyğunluqla qruplaşdırılmanı ifadə edir. Hər bir sistem kimi, hüquq sistemi də əsas əlamətlərlə ifadə olunur. Nəzəri-tarixi hüquqa dair tədqiqat əsərlərində ümumi qəbul olunmuş tərifdə göstərilir ki, hüquq sistemi hər hansı bir dövlətin ərazisində qüvvədə olan hüquq normalarının vəhdətində və qarşılıqlı uzlaşmasında, habelə hüququn nisbətən müstəqil hissələrə bölünməsinə ifadə olunan daxili struktur quruluşudur. Əvvəla, hüquq sistemi hüquq normalarının qarışıq toplusu deyil, müəyyən qanunauyğunluğa əsasən yaranmış cəmidir. O, insanların subyektiv mülahizələri əsasında deyil, məhz ictimai münasibətlərin müəyyən obyektiv amil və şərtləri altında yaranır. Digər tərəfdən hüquq sistemi onu təşkil edən bütün sahə, institut və normalarla qarşılıqlı sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. O, ayrı-ayrı ölkələrdə isə tarixən yaranmış özünəməxsus hüquqi adətləri, ənənələri və müvafiq qanunvericilik qaydasında formalaşır və inkişaf edir. Bu formalaşma prosesinə həmçinin hər bir ölkənin konkret coğrafi mövqeyi, tarixi inkişafı, milli, dini, mədəni və digər xüsusiyyətləri kimi vacib faktorları da təsir göstərir [2, səh. 15].

Hüquq elmləri doktoru Habil Qurbanovun “Hüquq sistemlərinin təsnifatı” adlı elmi məqaləsində isə hüquq sistemlərinin növləri, meyarları, habelə onların müvafiq hüquq ailələrində qruplaşdırılması müxtəlif mövqələr baxımından qərb ölkələrinin müqayisəli hüquq ədəbiyyatına istinad edilərək nəzərdən keçirilmişdir. Müəllifin fikrincə dünyanın hüquq sistemlərinin əksəriyyətinin əsasında ümumi mədəniyyətlə yanaşı hüquq mədəniyyətinin elementləri də durur. Dövlətlərin hər birinin öz milli hüququna malik olması onun sosial iqtisadi, siyasi və mədəni orijinallığını əks etdirir [3, səh. 1]. Bu da öz növbəsində onların milli hüquq sistemlərinin bərqərar olması ilə nəticələnir. Milli hüquq sistemlərinin məzmununda həm dövlət formalarına xas olan, həm də bu və ya digər hüquq tipinə malik ölkə üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər nəzərə çarpır.

Qeyd edilən tədqiqat əsərlərindən göründüyü kimi, hüquq sistemi və hüquq sistemləri ilə bağlı anlayış və kateqoriyalar müxtəlif aspektlərdən təhlil edilmiş, onların mahiyyəti, daxili elementləri və cəmiyyət həyatındakı yeri və rolu ilə bağlı bir sıra vacib məsələlərə toxunulmuşdur. Tərəfimizdən aparılmış yeni tədqiqat işində isə yanaşma qismən fərqlidir. Belə ki, hazırkı məqalədə hüquq sistemlərinin formalaşmasına təsir edən daha köklü amillərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsi, bu prosesdə onların yeri və rolunun qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatda çalışmışıq ki, hüquq sistemlərinin yaranmasına təsir edən iqtisadi, siyasi və hüquqi amillərin elmi-fəlsəfi və təsir-edici mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Hesab edirik ki, hüquq sistemlərinin formalaşmasına aid edilən digər fakültativ əlamətlərə nisbətdə yuxarıda qeyd edilən amillərin təhlili fərqli yanaşma tələb edir.

Hüquq nəzəriyyəsində hər bir cəmiyyətin iqtisadi bazisi və siyasi üstqurumu barədə verilmiş biliklərə əsasən demək olar ki, hər bir ictimai iqtisadi formasiyanın mahiyyətini bilmək üçün orada mövcud olan iqtisadi bazis və siyasi üstqurum münasibətlərini bilmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi bazis, iqtisadi münasibətlərə, daha dəqiq ifadə edilsə mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanan münasibətlər sistemindən ibarətdir. Bütün sinfli cəmiyyətlərdə iqtisadi bazis münasibətlərinin mərkəzində xüsusi mülkiyyətlə bağlı münasibətlər aparıcı rola malik olmuşdur. Belə ki, hakim sinfin mövcud cəmiyyətdə digər sinflərdən üstünlüyü, onun iqtisadi münasibətlərdəki üstünlüyü prinsipinə əsaslanmışdır. Bu o deməkdir ki, istehsal alət və vasitələri, əsas daşınmaz əmlak və digər iqtisadi dəyərlər üzərində istifadə, sərəncam, sahiblik və nəhayət mülkiyyət hüququ məhz hakim təbəqəyə məxsus olmuşdur. Sovet hüquq elminin nəzəri əsaslarına görə də dövlətə verilmiş marksist-leninçi anlayışlardan birində qeyd edilmişdir ki, “sinfli cəmiyyətlərdə dövlət iqtisadi cəhətdən hakim sinfin öz iradəsini həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi siyasi təşkilatdır” [4, səh. 324]. Demək, iqtisadi cəhətdən hakim təşkilat iqtisadi bazis üzərində idarəçiliyi öz iradəsinə uyğun həyata keçirmək üçün uyğun hüquq normalarına zərurət yaranır. O normalara ki, hakim sinfin mülkiyyət üzərində ağalığını

əsaslandırmaqla təsdiq edə və cəmiyyətin digər təbəqələri üçün qəbul etdirə bilsin! Belə bir yanaşma quldarlıq cəmiyyətində quldarların qullar üzərində, feodal cəmiyyətində feodalların təhkimli kəndlilər üzərində, burjua cəmiyyətində kapitalistlərin fəhlə sinfi üzərində hakimiyyətinin əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Məlum olduğu kimi hər bir ictimai iqtisadi formasiya eyni adlı dövlət tipinə uyğun olduğu kimi, həm də onun iqtisadi bazis münasibətlərinə uyğun gəlir. Əksi o deməkdir ki, siyasi üstqurum iqtisadi bazisə uyğun gəlməyən bir məzmunla malik ola bilər. Belə bir hal isə həmin cəmiyyətin iflası uğraması üçün əsas səbəbdir desək yanlışdır. Yuxarıda qeyd edilən bazis münasibətləri sözsüz ki, bir deyin, müəyyən dairə hüquq normaları ilə nizama salınmanı tələb edir ki, bu da özünəməxsus hüquq sisteminin formalaşmasını tələb edir.

Hüququn nəzəri-tarixi əsaslarına dair mənbələrə diqqət yetirsək görərik ki, xüsusi mülkiyyət formasının mövcud olduğu dövlətlərdə ictimai münasibətləri nizama salan normaların xarakteri və tənzimləmə xüsusiyyətləri ilə ümumi mülkiyyətin hakim olduğu cəmiyyətlərdəki hüquqi tənzimləmə tam fərqli cəhətlərə malikdir. Bu həm də həmin dövlətlərdə fərqli hüquq sistemlərinin olması anlamına gəlməyə əsas verir. Qeyd edilən əlamətlər tarixən mövcud olmuş, sosialist və kapitalist dövlət idarəetmə formalarında özünü göstərmişdir. Bu cəhəti həm normayaradıcılıq fəaliyyəti prosesində də görmək mümkündür. Belə ki, istər proqnoz xarakterli, istərsə də tətbiqi xarakterli normalar əsasında aparılan məcəllələşdirmə zamanı da iqtisadi bazis münasibətlərinin normayaradıcılığına fundamental təsiri bunu deməyə əsas verir [4].

Qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquq sistemlərinin formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri iqtisadi bazis münasibətləridir.

Hüquq sisteminin formalaşmasına təsir edən ikinci mühüm amil siyasi xarakterli münasibətlərdir. Siyasi xarakterli münasibət deyəndə nəyi başa düşmək olar? Bu zaman ilk növbədə mövcud konkret cəmiyyətdə hakim-məhkum, iqtidar-müxalifət, zəngin-yoxsul, zalım-məzlum təbəqələr arasında olan münasibət, ayrı-ayrı toplumlara məxsus hüquq və azadlıqların dairəsi, bu hüquq və azadlıqlardan istifadə-realizə imkanları, dövlət hakimiyyətinin təşkili, idarə edilməsi və dəyişdirilməsində adı çəkilən tərəflərin iştirak dərəcəsi ilə bağlı real vəziyyət başa düşülməlidir. Bəlkə də digər müəllif və tədqiqatçılar sadalanan şərtlərin sayını daha da artırmaqla bilirlər. Bizim məqsədimiz isə məsələnin əsas mahiyyətinə varmaq, onu sadə anlaşılqılı formada diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir. Dövlət formalarının bir ünsürü olan siyasi rejimin də əsil mahiyyəti yuxarıda qeyd edilən münasibətlərin hansı müstəvidə, hansı qarşılıqlı faiz nisbətində və hansı qaydada tənzimlənməsindən asılı olaraq müəyyənəşdirilir. Daha dəqiq desək, dövlət rejiminin demokratik və ya antidemokratik olması fikri də bu qarşılıqlı münasibətə uyğun müəyyənəşdirilir. Burada məqsədimiz ayrı-ayrı rejimlər, onların cəmiyyət həyatındakı yeri və rolunu deyil, bu siyasi rejimlərin təşəkkül tapmasında hüquq normalarının rolu məsələsinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Yenidən qayıdaq dövlətə verilən sinfi anlayışa, “sinfli cəmiyyətlərdə dövlət iqtisadi cəhətdən hakim sinfin öz iradəsini həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi siyasi təşkilatdır” fikrinə. İqtisadi bazis üzərində üstün mövqeyini formalaşdırmaq, saxlamaq və daha da dərinləşdirmək istəyən hakimiyyətə bu sahədə özünün siyasi ideologiyasını yaratmaq və cəmiyyətə qəbul etdirmək vacib gedişlərdən biridir. Yəni hər bir cəmiyyətə məxsus dövlətlərin öz idarəçiliyi zamanı ali məqsədi kimi prioritet hesab etdikləri ali məqsəd, o dövlətin həm də siyasi mahiyyətindən xəbər verir. Bu cəhət ayrı-ayrı iqtisadi bazis, mülkiyyət münasibətlərinin olduğu dövlətlər üçün xarakterikdir. İstər yazılı, istərsə də şifahi konstitusiyalı ölkələrdə qüvvədə olan hüquq normalarına diqqət yetirsək görərik ki, dövlət siyasətinin əsas məqsəd və prinsipləri nəinki, ali qanunlarda, həmçinin adi qanun, qanun qüvvəli aktlar və lokal xarakterli normalarda belə özünü göstərməkdədir. Qeyd edilən normaların məcmusu isə müəyyən hüquq

sisteminin formalaşmasında aparıcı rola malik olur. Bu zaman hüququn forma və məzmunca fərqli olan hər hansı bir mənbəyindən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq yaradılan normalar sistemi məhz konkret siyasi rejimin mahiyyətinə uyğun olur. Eyni fikri antidemokratik cəmiyyətlər üçün də, demokratik rejimli cəmiyyətlər üçün də ifadə etmək məqsədəuyğun ola bilər. Tədqiqat zamanı əldə edilən qənaət onu deməyə əsas verir ki, cəmiyyətin siyasi sistemlərinin formalaşmasında rolu olan mühüm amillərdən biri də siyasi amildir!

Araşdırılması nəzərdə tutulan mövzu ilə bağlı tərtib edilən məqalədə hüquq sistemlərinin formalaşmasında əsas rolu olan amillərdən biri kimi hüquqi amil də yer almışdır. Odur ki, qeyd edilən amillə bağlı aşağıdakı fikirlərin diqqətə çatdırılmasını məqsədəuyğun hesab etmişik. Bu zaman ilk növbədə dövlət və hüququn qarşılıqlı əlaqə məsələlərinə baxmaq vacibdir. Hüquq nəzəriyyəsinə məlumdur ki, hüquq və dövlət qarşılıqlı əlaqə və bağlılıqda olan anlayış və kateqoriyalardır. Hüquqsuz dövləti təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dövlətsiz də hüququ təsəvvür etmək çətindir. Belə ki, dövlət təsisatının şərti sxemini təsəvvürə gətirsək, burada ilk növbədə idarə edənlərlə idarə olunanlar həlledici tərəf kimi anlaşılır. Məlum olduğu kimi, hətta cəmiyyət üzvlərinin sosial bərabərliyi təmin edilmiş cəmiyyətlərdə belə idarə edənlərlə idarə olunanların hüquqi vəziyyəti eyni deyildir. Belə ki, mübaliğəsiz demək olar ki, idarə edənlər əksər hallarda həm səlahiyyət, həm iqtisadi imkan, həm də siyasi mövqe baxımından üstünlüyə malik olurlar. Bu şərti üstünlüyü “idarəedənlər” üçün yaradan ən mühüm təsir mexanizmi hüquqla bağlıdır. Qeyd edilən dairədə ictimai münasibətləri nizama salan normaların məcmusundan əmələ gələn hüquq idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında aralıq mövqe tutur. Başqa cür desək, aşağılar həmin normalarla idarə olunur, yuxarılar isə həmin normalarla idarə edirlər. Tərəflərin hüquqi vəziyyətinin konkretləşdirilməsi, hüquq və azadlıqlar həddinin müəyyən edilməsi də normalar çərçivəsində baş verir. Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyət göstərən normalar isə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti xarakterli olmaqla idarəedənlərin iradəsinin realizə edilməsinə xidmət edən aktlardan ibarət olduğundan hesab etmək olar ki, onlar həm də idarə olunanların hüquqi statusunu müəyyən edir. Nə qədər ki, qeyd edilən iki tərəf arasında orta mövqedə olan hüquq münasibətləri nizama salmağa kifayət edir, o qədər də həmin dövlət hakimiyyəti mövcud olur. Normalar məcmusu idarəedənlər və idarəolunanlar arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün yetərli olmadıqda isə cəmiyyət həyatında sosial “partlayış” baş verə bilər. Yəni mövcud hüquq sisteminin iflasa uğraması ilə tarazlıq pozulur. Bu halda cəmiyyətin idarəçiliyində istifadə edilən hüquq və qanunvericilik sisteminin dəyişdirilməsi zərurəti yaranır. Tarixi təcrübə göstərir ki, konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq hüquq sisteminin dəyişməsi şərti olaraq iki yolla baş verə bilər. Birincisi idarəedənlər tərəfindən yuxarıdan aşağı islahatlar yolu ilə, ikincisi isə aşağıdan yuxarı inqilabi mübarizələr yolu ilə baş verə bilər. Hər iki halda nəticə oxşar olur. Belə ki, hüquq sistemində vacib hesab edilən dəyişikliklər edilməklə cəmiyyətin ahəngdar idarə edilməsinin təmini prosesi reallaşır. Bu proses mövcud hüquq sisteminin qismən və ya tam dəyişdirilməsi ilə də nəticələnə bilər. Yeni formalaşan hüquq sisteminin cəmiyyət üzvlərinin istək və arzularına uyğun olub-olmamasından asılı olmayaraq, əgər bu sistem mövcud dövlət təsisatının idarəetmə fəaliyyətinin istər ölkə daxili münasibətlər, istərsə də ölkə xaricində olan münasibətlərdə tənzimlənməsini həyata keçirirsə demək olar ki, həmin dövlət üçün sözügedən hüquq sistemi məqbuldur. Ümumiyyətlə, dövlətlərin ayrı-ayrı hüquq sistemlərinə daxil edilməsi, nəzəri-elmi xarakter daşdığı kimi, həm də şərti mahiyyətə malikdir. Belə ki, tarixi təcrübə və ümumiləşmələr göstərir ki, ayrı-ayrı hüquq sistemlərinə aid edilmiş ölkələrdə aid edildikləri hüquq sistemlərindən fərqli hüquq sistemlərinin təcrübəsi və mənbələrindən istifadə edilir. Odur ki, hüquq sistemləri arasında dəqiq sərhədlər qoymağın özü də bir çox hallarda özünü doğrultmur. Məsələn, vətəndaşı olduğumuz Azərbaycan

Respublikası roman-german hüquq sistemində aid olan dövlətlər sırasında hesab edilsə də məhkəmə təcrübəsində ingilis-sakson hüquq sistemində aid məhkəmə presedentlərindən istifadə təcrübəsi də tətbiq edilməkdədir. Belə ki, hələ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" 2019-cu il 3 aprel tarixli Fərmanından irəli gələn tələblərə uyğun olaraq mülki işlərə baxılması zamanı məhkəmə presedenti təcrübəsindən istifadə edilməsinin mümkünlüyü qeyd edilmişdir. Bu təcrübədən istifadənin mümkünlüyü Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında qanunun normalarında da nəzərdə tutulmuşdur [5].

2019-cu ildə keçirilən məhkəmə hakimiyyəti sahəsindəki islahatlardan sonra konkret işlər üzrə xarici dövlətlərin qabaqcıl təcrübəsindən (o cümlədən, presedent hüququndan) istifadə təcrübəsinin tətbiqi üçün əlçatan şərait yaranmışdır. Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin məlum fərmanının 1-ci bəndində qeyd edilmişdir: "Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə tapşırılsın və Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasına tövsiyə edilsin ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı mübahisələrin məhkəmədən kənar həlli vasitələrinin genişləndirilməsi məqsədilə, xarici dövlətlərin qabaqcıl təcrübəsi nəzərə alınmaqla ölkəmizdə səmərəli beynəlxalq arbitraj prosedurlarının təşviqinə dair birgə təkliflərini üç ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsinlər" [6]. Hesab edirik ki, hüquq sistemlərinin biri-birinə yaxınlaşması və mənbələrdən istifadə təcrübəsinin yaranmasına təsir edən ən mühüm amillər sırasında iqtisadi, siyasi və hüquqi amillər aparıcı xarakterə malikdir. Odur ki, hüquq sistemləri ilə bağlı aparılan elmi-tədqiqat və araşdırmalarda digər fakültativ əlamətlərlə yanaşı qeyd edilən aparıcı xarakterli amillər də nəzərə alınmalıdır.

İşin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, hüquq sistemlərinin formalaşmasında iqtisadi, siyasi və hüquqi amilləri müəyyən edici, əsas amillər hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı: "Hüquq Yayın Evi", - 2019- cu il. – s. 57-63.
2. Mirzəyev, R. "Dünyanın ən böyük hüquq sistemlərinin qısa tərfi və müqayisəsi" adlı elmi məqalə, - Bakı: - "Leqalın Reform". - 01.06.2012-ci il.
3. Qurbanov, H. Hüquq sistemlərinin təsnifatı, - Bakı: - "Metafizika" jurnalı 5(2), - s. 10-28. - 2022- ci il. -s.143.
4. Məlikova, M. "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi" dərslik, – Bakı: - "Elm və təhsil". - 1988-ci il.
5. – s. 380
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" Fərman. President.az. - 2019-cu il 3 aprel.
URL: <https://president.az/az/articles/view/32587>
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi haqqında qanun, Bakı: - E-qanun.az. - 23 dekabr 2003-cü il.
URL: <https://e-qanun.az/framework/5404>

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı: "Huquq Yayın Evi". - 2019- ju il. - s.57-63.
2. Mirzeyev, R. "Dünyanın ən böyük hüquq sistemlərinin gisa tərfi və müqayisəsi" adlı elmi məqalə, Bakı: - "Leqalın Reform". - 01.06.2012-ji il.
3. Qurbanov, H. Hüquq sistemlərinin təsnifatı, Bakı: "Metafizika" jurnalı 5(2), s-10-28. - 2022-ji il.
4. Melikova, M. "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi" dərslək, Bakı: "Elm və təhsil". - 1988- ji il.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" Fərman, - E-qanun.az. -2019-ju il 3 aprel.
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında qanun, Bakı: - E-qanun.az. - 23 dekabr 2003- ju il.

ECONOMIC, POLITICAL, LEGAL FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF LEGAL SYSTEMS

Gasimov S.Y.

National Aviation Academy

This article discusses the concept and main characteristics of legal systems, as well as various approaches to the main factors that influence the formation of legal systems. In the study, the researches of individual legal scholars on legal systems, their attitude towards the concepts of legal systems in a limited and broad sense were reported. Here, along with the scientific theoretical ideas related to the content of the legal system, legal culture, legal education, legal relations, legal order, as well as the scientific theoretical ideas related to legal traditions, the fundamental provisions affecting its creation and formation have been reported. Thus, in the presented work, the economic, political and legal factors that play a role in the creation and formation of legal systems, their essence and mechanisms of influence are analyzed, and the essence of each listed factor is explained. Legislative materials were used in the article according to the topic. Here, relations were also made to the scientific analyzes in a number of research works related to the formation of legal systems.

Keywords: *legal systems, economic base, political superstructure, class society, facultative features, formation process, main factors, state forms.*

Rəyçi: *h.f.d., dos. Kərimov Ş.M.*

Müəllif haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elmi adı	Əlaqə
Qasımov Sahil Yaqub oğlu	Milli Aviasiya Akademiyası	"Hüquq" kafedrasının dosenti, h. f.d.	sahil_0560@mail.ru mob: (+994) 77 420 03 12

УДК: 342.7

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.021

СООТВЕТСТВИЕ НАЗНАЧЕННОГО НАКАЗАНИЯ КОНСТИТУЦИОННЫМ ПРИНЦИПАМ

Керимов Г.В.

Национальная Академия Авиации

Наказание, являясь одним из основных институтов уголовного права, несет в себе задачи общего и специального предупреждения, тем самым охраняя широкий круг общественных отношений. Эти задачи предусмотрены конституцией, которая является высшим правовым актом государства. С этой точки зрения назначение наказания направлено на воздержание от совершения преступлений и исправление лиц, совершивших преступления. В этом вопросе существуют разные правовые подходы к определению вида наказания и лиц, признанных виновными в совершении преступления. Некоторые ученые отстаивают концепцию ужесточения наказания, другие же исходя из предпосылок максимального приспособления наказания к принципу гуманизма, рассматривают возможность реабилитации лиц после освобождения из мест лишения свободы, поскольку они считают целесообразным назначение более мягкого наказания. Существует мнение некоторых ученых, полагающих о необходимости реабилитации отбывавших наказания лиц.

Ключевые слова: *определение наказания, принцип гуманизма, конституционные права и свободы осужденных, обстоятельства, отягчающие обстоятельства, конституция как основа уголовно-исполнительного законодательства, доктринальные суждения о личности осужденных, концепция ужесточения наказания.*

Несомненная заслуга современной реформированной судебной системы и уголовно процессуального законодательства в том, что она помогла иначе взглянуть на многие происходящие вещи в судебной практике. Привычное уже не кажется истинным. Переосмысливание многих устоявшихся понятий приводит к вопросу является ли уголовное наказание благом, или оно все-таки зло, пусть вынужденное, неизбежное до тех пор, пока общество не придумало других способов воздействия на преступников.

Такие вопросы могут показаться наивными. А если не наивными, то уж не относящимися к делу, поскольку идут абстрактные рассуждения о добре и зле? Однако они при всей внешней простодушности являются мировоззренческими. Более того, без ответа на них затруднено (а возможно, обречена на неудачу) предполагаемое переосмысление исполнения наказания [1-3].

Если ознакомиться с целями наказания, как они записаны в уголовном законе, то становится очевидным, что наказание благо. С его помощью общество борется с преступностью таким образом, что выигрывает и оно само - поддерживается справедливость, осуществляется общее предупреждение, и преступник, который в ходе исполнения наказания должен превратиться в эталонного гражданина, приучается исполнять законы, уважать правила общежития, честно относиться к труду. В законе упомянуто, что преступник карается. В то же время, большинство современных криминалистов и криминологов признает, что кара в уголовном наказании присутствует, но не довлеет и поглощается исправительно-воспитатель-

ным элементом [4]. Таково мнение законодателя и некоторых ученых, ставшее расхожим убеждением.

Судья, поощряемый законом, не смущается, когда выбирает наказание. Ведь оно добро. Благодатнее других наказание лишением свободы: оно строже карает, зато энергичнее исправляет, эффективнее перевоспитывает. Может быть, поэтому в последние годы в Азербайджане более 60% всех осуждаемых направлялись в тюрьмы [5].

Конечно, действует принцип: тяжести преступления соответствует тяжесть наказания. Разумеется, что рецидивиста надо наказать строже, чем совершившего преступление впервые. И все же идея добра, якобы присущего наказанию, играет не последнюю роль, приучая судей и народных представителей к «жестокосердию». Мне приходилось наблюдать за психологическим состоянием многих судей по этому поводу. Все они, в том числе и я, испытывали душевные муки, когда приходилось выносить приговор о лишении свободы, то его назначение не вызывало нравственных терзаний: да, тюрьма не санаторий, но там, в конце длинного ряда месяцев и лет, находится благо. Надо заметить, что законодатель как бы помог освободиться судьбе от тяжести выбора наказания [6].

Можно проанализировать приговор суда: сколько времени и сил потрачено, чтобы установить и доказать факт преступления. После тщательного расследования лишь несколько строк о назначении лишения свободы на столько-то лет в колонии такого-то режима. Почему именно лишение свободы? Почему пять лет, а не четыре? Что станет с человеком, который осужден на долгие годы пребывания в неволе? На все эти вопросы суд не ищет ответа, видимо, еще и потому что, наказывая, считает себя благодетелем [7].

Отношение к наказанию не меняется и там, где оно исполняется, включая места лишения свободы. Иногда приходилось присутствовать при воспитательных беседах различных начальников и воспитателей с осужденными. Самый распространенный упрек, который они высказывали в адрес осужденных, - ты не желаешь себе добра. Сотрудники исправительно-трудовых учреждений искренне убеждены, что они творят именно добро, потому что, они реалисты и не могут не видеть низкую эффективность своей деятельности. Они знают: чем раньше человек совершает одно преступление, за которое его наказывают лишением свободы, тем больше вероятность, что он не удержится от другого. Более трети освобожденных из мест лишения свободы нуждаются в специальной психологической или психиатрической помощи для адаптации к нормальной жизни. Иначе они практически не способны прижиться в обществе. Обычно работники исправительно-трудовых учреждений говорят, что заранее могут предположить, кто из освобождённых скорее всего вновь совершит преступление. Как показывает практика, их прогноз чаще всего подтверждается.

И вместе с тем, многие работники исправительно-трудовых учреждений считают источником трудностей в их деятельности недостаточность прав в отношении осужденных, а некоторые убеждены, что установленные меры уголовного и исправительно-трудового воздействия малоэффективны. Надо бы ужесточить наказание, и... дело пойдет лучше. С одной стороны, реальность, явно свидетельствующая о том, что наказание само по себе чревато негативными последствиями, а с другой - убежденность в необходимости его ужесточения. Если осужденный не хочет добра, то надо усилить воздействие, чтобы наказанный прочувствовал его силу.

Как показывает практика, в официальных документах исправительно-трудовых учреждений во многих случаях утвердился термин «трудновоспитуемые осужденные», т. е. те, кто не поддается исправительно воспитательному воздействию. Но что это за воздействие? Практика показывает, что к таким осужденным никогда не применялись меры поощрения после того, как им был наклеен такой ярлык, нужны только дополнительные наказания.

Известно, что в местах лишения свободы формируется свой мир, своя субкультура. Нормы этого мира требуют противостояния администрации, которая проводит в жизнь законы официального общества. Неформальные лидеры сообщества осужденных не могут быть трудновоспитуемыми. Они таковы не потому, что имеют какую-то иную человеческую природу, и не потому, что особо зlostные, а из-за того, что выбрали другие жизненные ценности [8].

Признание осужденного зlostным, не воспитуемым как бы снимает вину с общества и с тех, кто от имени общества исправляет и перевоспитывает преступников. Вина перекладывается на тех осужденных, которые противятся добрым намерениям. Из зоны критики выводится не только общество, но и существующая система по исправлению и перевоспитанию.

Общеизвестно, что преступность - продукт социальных условий. Внутренние побуждения, толкнувшие человека на преступление, сформированы в обществе. Следовательно, изменив условия жизни, можно рассчитывать на изменение самого человека. Вводя термины «трудно исправимые», «зlostные» и перекладывая вину с общества на индивида, мы не на словах, а на деле ведем себя согласно учению Ломброзо (Итальянский психиатр, основатель биокриминалистики). Он относил преступников к дикарям, указывая на их примитивный язык, наколки и пр.

Расхожее представление о том, что наказание является благом, странным образом отражается и в общественном мнении. Может быть, в требовании ужесточить наказание виновата не только озлобленность общества, но и представление о том, что наказание благо.

Что изменится, если мы прямо и открыто заявим: наказание- зло? Пусть вынужденное, но зло.

Отношение к наказанию как ко злу поставит перед обществом и юристами две задачи: заставить думать о мере зла и обратиться к интенсивному поиску других мер воздействия на преступников. Прокурор, предлагая меру наказания, а судья, вынося приговор, задумываются ли над тем, что у наказания есть опасные последствия? Кто же добровольно захочет множить зло? Разумеется, отрицать заслуженность наказания, даже причиняющего страдания, нелепо. Но надо ясно отдавать отчет в том, что оно способно не только излечить, но и отравить.

Признание наказания злом, от которого человечество неспособно избавиться в силу своего несовершенства, превращает тюремного сидельца если не в раскаивающегося грешника, то в страдальца, в чьих муках и наша общая вина. В этом случае милосердие и сострадание станут спутниками законности в обращении с осужденными. Усердие в применении дополнительных мер наказания, о чем так мечтают нынешние работники исправительно-трудовых учреждений, будет осуждаться моралью. Кто же захочет выглядеть в глазах окружающих злодеем?

Надо заметить, что ни в одной стране нет удовлетворенности работой пенитенциарных учреждений. На Западе тюрьмы, не скрывая, называют фабриками преступности. Например, вот что пишет бывший министр юстиции США Р. Кларк: «Нельзя сказать, чтобы в сегодняшней Америке мы применяли на практике какую-либо педологическую теорию. Мы делаем то,

что мы делаем. А то, что мы делаем, не имеет почти никакого отношения к тому, что мы говорим о том, что делаем. По существу, мы пользуемся пенологией, не говоря об этом, для того чтобы, с минимальными по возможности издержками лишить свободы и тем самым на какое-то время изолировать людей, совершивших преступление. Одновременно с этим мы наказываем тем, что подвергаем этих людей неприятным переживаниям. Это сочетание приводит к тому, что заключенный лишается всякого чувства жалости, способности заботиться о ком бы то ни было помимо собственной персоны. В тюрьме нравственная целостность и личность человека почти ни во что не ставится. Когда он выйдет из тюрьмы, никакой другой человек не покажется ему имеющим значение. Он будет заботиться о самом себе: будет брать то, что хочет, или то, в чем нуждается. Он будет представлять угрозу для общества».

Неудивительно, что американские специалисты ставят вопрос намного острее, нежели мы: реформа тюрем или их ликвидация? В Англии некоторые тюрьмы превращены в психотерапевтические учреждения, куда мечтают попасть закоренелые рецидивисты, ибо там заключенных учат общежитию.

Не хочу уподобляться тем утопистам, которые стремятся учредить в нашем обществе порядки, присущие цивилизованному, как принято нынче выражаться, государству [9]. Нам надо изменить поначалу некоторые основополагающие взгляды. Затем еще нужно дожить до того времени, когда министры и прочие начальники начнут рассуждать подобно своим американским коллегам.

Однако ждать, сложа руки не следует. Надо приниматься за изменение укоренившиеся взгляды.

Во-первых, необходимо признать и объявить уголовное наказание неизбежным злом, сделав соответствующие записи в законе, чтобы студент с первых дней обучения усваивал эти идеи, и судья каждый раз, вынося приговор, осознавал не только неизбежность своих действий, но и пагубность последствий от них, чтобы официальное мировоззрение становилось общенародным. Во-вторых, признание наказания злом поставит вопрос о мере зла. И здесь возникает очень важная проблема - уточнение целей наказания [10].

Предполагается, исходя из формулировки закона, что все виды наказания немного карают, приучают уважать правила общежития, заставляют честно относиться к труду и соблюдать законы. Здравый смысл, а также проведенные исследования показывают, что это не так.

Наказание предполагает кару, общее и индивидуальное предупреждение, а также исправление, то есть устранение недостатков, пороков, способствующих совершению преступлений. Кара отражает идею справедливого воздаяния за причиненное зло и воплощает устрашение как преступников, так и неустойчивых граждан. Устрашение преступника, это одновременно исправительное воздействие, которое усиливает функцию индивидуального предупреждения. Индивидуальное предупреждение осуществляется также посредством применения мер социальной безопасности, выражающихся, в частности, в том, что преступник содержится под строгим контролем, а то и в изоляции от общества. Кроме того, предупредительное воздействие осуществляется с помощью исправительного воздействия. Именно так видят цели наказания и их взаимосвязь работники правоохранительных органов, в том числе и судьи.

Каждый из видов уголовного наказания направлены на реализацию тех или других целей [11]. Каждый из них в разной мере отягощен недостатками, мешающими достижению

целей. Так, из действующих видов наказания штраф, конфискация имущества, возложение обязанности возместить причиненный ущерб, общественное порицание рассчитаны прежде всего на использование карательного элемента в наказании, которое, будучи примененным за совершение неопасного преступления, считается достаточным для исправления.

Ограничение свободного перемещения, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, увольнение от должности имеют крен в сторону предупреждения совершения новых преступлений осужденными, так как отстраняют их от активной деятельности или «вырывают» из привычной среды. Разумеется, в этих наказаниях заметна кара, которая она не выдвигается на первый план. Об исправлении как о специально выделенной задаче говорить не приходится, если не предусмотрены специальные меры воздействия на осужденных.

Исправительные работы без лишения свободы подразумевают именно исправительное воздействие, которое усиливается в случаях, когда работы выполняются в местах, определяемых органами, ведающими применением исправительных работ [12]. В этом случае усиливается индивидуальное предупреждение в его наипростейшей форме – удержание от совершения преступления посредством применения мер безопасности, так как усилен контроль за осужденными.

Лишение свободы – наказание, в котором видится попытка реализовать все названные цели [13]. По мнению судей, прокуроров и работников исправительно- трудовых учреждений лишение свободы соответствует целям, а именно справедливого воздаяния, устрашения и исправления преступника, лишения возможности совершить преступление вновь, устрашения неустойчивых лиц.

В то же время, лишению свободы в большей мере, нежели другим видам наказания, присущи недостатки. Например, многие юристы считают, что в новом законодательстве Азербайджанской Республики желательно было бы реже использовать лишение свободы.

В-третьих, проблема определения меры зла с необходимостью ставит проблему процедуры назначения наказания. Выбор вида наказания должен стать предметом самого серьезного обсуждения в судебном заседании. Необходимо не только доказать, что подсудимый совершил именно это преступление, но еще и убедить в том, что ему целесообразно назначить именно такое, а не иное наказание.

Надо помнить, что в процессе исполнения наказания реализуются усилия многих правоохранительных органов, участвующих в борьбе с преступностью, а также и суда [14]. Пока же их деятельность напоминает конвейер, когда каждый орган выполняет конкретные операции, не заботясь о том, что происходит на следующем этапе. Если дознание, предварительное следствие, обвинение, защита, судебное рассмотрение как-то взаимосвязаны, то деятельность по исполнению наказания в прямом и переносном смысле слова упрятана за высокими заборами [15].

Суд оценивает прежде всего деяние. Но объектом воздействия в процессе исполнения наказания оказывается деятель (субъект преступления) и не только в той части своих личностных свойств и жизненных ситуаций, которые способствовали совершению преступления. Это обстоятельство нужно учитывать и в момент назначения наказания, и в ходе его исполнения наказания, повысив роль суда как контролирующего (не надзирающего, а именно контролирующего с помощью средств судебной оценки результатов) органа.

В-четвертых, признание уголовного наказания неизбежным злом с отдаленными отрицательными последствиями вынуждает определить контингент осужденных к лишению свободы, который наиболее чувствителен к негативному воздействию [16]. В этот контингент входят, в первую очередь, несовершеннолетние. Возраст 14÷18 лет — это период активного самоутверждения личности, который отличается двумя признаками: высвобождение из-под диктата взрослых и борьба за лидерство в кругу себе подобных. В заключении это стремление к самоутверждению выливается в противодействие администрации, в отрицание официальных порядков стоящих за ними законов, морали и в жестокую борьбу за влияние в неформальных группах. Недаром опытные работники исправительно-трудовых учреждений заявляют, что в воспитательно-трудовых колониях контролировать ситуацию трудно, а порою и невозможно. Видимо, надо рассмотреть вопрос о повышении возрастного порога, позволяющего применять к юным преступникам наказание в виде лишения свободы.

Некоторыми социальными исследованиями установлено, что женщины труднее переносят изоляцию от общества. Следовательно, нужно подумать о сужении круга преступлений, за совершение которых женщины могут быть наказаны лишением свободы.

Говоря о необходимости суровых наказаний, следует учитывать и обобщать имеющийся опыт различных стран. Так, подтверждена эффективность «применения административных взысканий взамен уголовного наказания. Рецидив среди лиц, освобожденных от уголовной ответственности с применением административных мер, почти в три раза ниже, чем среди лиц, к которым за совершение аналогичных деяний было применено уголовное наказание» [1]. Резервы, как принято выражаться, смягчения далеко не исчерпаны. Конечно, в то время, когда раздаются призывы к ужесточению уголовной ответственности, рассуждения о декриминализации могут показаться наивными. Однако наука тем и отличается от политики, что не потакает общественным страстям, а упрямо держится фактов и открытых ею закономерностей.

В-пятых, признание наказания злом оборачивается гуманностью для тех, кто выбрал для себя нелегкую профессию работника исправительно - трудовых учреждений. Заключенным свойственны страх, тревожность, мнительность, психологическая возбудимость, враждебность и т.д. Они вызваны изоляцией их от общества, блокадой некоторых жизненно важных потребностей, строгой регламентацией жизни. Эти состояния ведут к нарастанию внутренней психической напряженности, дезадаптации и, в конечном итоге, к устойчивой психической деформации личности. Так вот аналогичные состояния присущи и тем, кто работает с осужденными!

Наконец, признание наказания благом как бы автоматически вынуждает считать злом все то, что противодействует исправительно-трудовому воздействию. А противодействует ему социальная среда мест лишения свободы (любого сообщества осужденных, когда они сосредоточиваются), специфическая субкультура, неофициальные нормы поведения. Они объективны как объективна жизнь в ненормальных условиях изоляции с клеймом преступника. Бороться с ними - то же самое, что бороться с самой жизнью. А нынешние ведомственные нормативные акты заставляют бороться с субкультурой. Здравомыслящие работники тюрем, колоний-поселений, спец комендатур, лечебно-трудовых профилакториев, воспитательно-трудовых колоний вынуждены лицемерить, зная об объективном происхождении субкультуры, они должны принимать ее наличие на счет собственных «недостатков» в работе. Закон подталкивает их к необоснованной жестокости.

Сообщество осужденных пытается так или иначе удовлетворить не удовлетворяемые в изоляции потребности. Для этого оно создает свои порядки. Чем строже режим отбывания наказания в виде лишения свободы, чем острее ощущается разрыв между прошлым на свободе и настоящим в изоляции, тем ярче выражена субкультура, тем больше заключенных готовы принять ее правила. Признав субкультуру, мы будем реалистами в оценке возможностей и средств борьбы с ней. Какие-то элементы следует признать неустранимыми, так как неизбежна изоляция преступников, другие - можно нейтрализовать или ослабить, а третьи — поставить на службу делу исправления наказанных.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анашкин, Г., Тюрин, С. О понятии деяния, содержащего признаки преступления / Г. Анашкин, С. Тюрин. – М: Юрайт, – 1984, – 232 с.
2. Кларк, Р. Преступность в США / Р. Кларк. – Москва: Юрайт, – 2008, – 276 с.
3. Конституция Азербайджанской Республики // 12 ноября 1995 г. – Баку: Ганун, – 2012. – 48 с.
4. Курс уголовного права. Общая часть: учебник для бакалавриата и магистратуры / В. В. Сверчков; отв. ред. В. Т. Томин. — М.: Издательство Юрайт, 2014. — 372 с.
5. Закон Азербайджанской Республики О судах и судьях // 10 июня 1997 года № 310-IQ. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.02.2023 г.). – Баку: Ганун, – 2023, – 34 с.
6. Уголовный кодекс Российской Федерации // 13 июня 1996 N 63-ФЗ (ред. от 25.12.2023) (с изм. и доп., вступ. в силу с 30.12.2023). – Москва: Юрайт, – 2023, – 568 с.
7. Уголовный кодекс Республики Беларусь // 9 июля 1999 года № 275-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.10.2023 г.). – Минск: Право, – 2023, – 479 с.
8. Кодекс Азербайджанской Республики об исполнении наказаний // 14 июля 2000 года № 908-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.02.2023 г.). – Баку: Ганун, – 2023, – 450 с.
9. Комментарии к Конституции Республики Таджикистан // 6 ноября 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.05.2016 г.). – Душанбе: Правовая инициатива, – 2016, – 670 с.
10. Головненков, П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия: научно-практический комментарий и перевод текста закона / П. В. Головненков. – Москва: МГЮА им. О. Е. Кутафина Союз криминалистов и криминологов, – 2021, – 494 с.
11. Уголовный кодекс Турции: [Электронный ресурс] / (Закон № 5237 от 26.09.2004 г. с изменениями, внесенными Законом № 6217 от 31.03.2011 г.) URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/11135>
12. Комментарии к УК Беларусь от 6 января 2021 г. № 85-3 // – Минск: Право, – 2017, – 1008 с.
13. Комментарии к УК Грузии от 22 июля 1999 г. № 2287-вс // – Тбилиси: Буквика, – 2016, – 243 с.

14. Закон Азербайджанской Республики Об исполнении судебных решений № 243-ПQ // 27 декабря 2001 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.07.2023 г.). – Баку: Ганун, – 2018. – 35 с.
15. Уголовно-процессуальное право (Уголовный процесс): Учебник для вузов / Под ред. проф. Э.К. Кутуева; науч. ред. и вступительное слово проф. В.П. Сальникова; 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Санкт-Петербургский ун-т МВД России; Фонд «Университет», – 2019, – 583 с.
16. Рабец, А.М. Ювенальное право Российской Федерации: учебник и практикум для вузов / А. М. Рабец. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, – 2024, – 364 с.

REFERENCES

1. Anashkin, G., Tyurin, S. O ponyatii deyaniya, soderzhashego priznaki prestupleniya / G.Anashkin, S.Tyurin. – М: Yurajt, – 1984, – 232 s.
2. Klark, R. Prestupnost v SSHA / R. Klark. – Moskva: Yurajt, – 2008, – 276 s.
3. Konstituciya Azerbajdzhanskoj Respubliki // 12 noyabrya 1995 g. – Baku: Ganun, – 2012. – 48 s.
4. Kurs ugolovnogogo prava. Obshaya chast: uchebnik dlya bakalavriata i magistratury / V. V. Sverchkov; otv. red. V. T. Tomin. – М.: Izdatelstvo Yurajt, – 2014. – 372 s.
5. Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki O sudah i sudyah // 10 iyunya 1997 goda № 310-IQ (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 17.02.2023 g.). – Baku: Ganun, – 2023, – 34 s.
6. Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii // 13 iyunya 1996 N 63-FZ (red. ot 25.12.2023) (s izm. i dop., vstup. v silu s 30.12.2023). – Moskva: Yurajt, – 2023, – 568 s.
7. Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus // 9 iyulya 1999 goda № 275-Z (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.10.2023 g.). – Minsk: Pravo, – 2023, – 479 s.
8. Kodeks Azerbajdzhanskoj Respubliki ob ispolnenii nakazaniy // 14 iyulya 2000 goda № 908-IQ (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 17.02.2023 g.). – Baku: Ganun, – 2023, – 450 s.
9. Kommentarii k Konstitucii Respubliki Tadzhhikistan // 6 noyabrya 1994 goda (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 22.05.2016 g.). – Dushanbe: Pravovaya iniciativa, – 2016, – 670 s.
10. Golovnenkov, P.V. Ugolovnoe ulozhenie Federativnoj Respubliki Germaniya: nauchno-prakticheskij kommentarij i perevod teksta zakona / P.V.Golovnenkov. – Moskva: MGYuA im. O.E. Kutafina Soyuz kriminalistov i kriminologov, – 2021, – 494 s.
11. Ugolovnyj kodeks Turcii: [Elektronnyj resurs] / (Zakon № 5237 ot 26.09.2004 g. s izmeneniyami, vnesennymi Zakonom № 6217 ot 31.03.2011 g.) URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/11135>
12. Kommentarii k UK Belarus ot 6 yanvarya 2021 g. № 85-3 // – Minsk: Pravo, – 2017, – 1008 s.
13. Kommentarii k UK Gruzii ot 22 iyulya 1999 g. № 2287-vs // – Tbilisi: Bukvika, – 2016, – 243 s.

- Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki Ob ispolnenii sudebnyh reshenij № 243-IIQ // 27 dekabrya 2001 goda (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 06.07.2023 g.). – Baku: Ganun, – 2018. – 35 s.
- Ugolovno-processualnoe pravo (Ugolovnyj process): Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. E.K. Kutueva; nauch. red. i vstupilnoe slovo prof. V.P. Salnikova; 2-e izd., pererab. i dop. – SPb.: Sankt-Peterburgskij un-t MVD Rossii; Fond «Universitet», – 2019. – 583 s
15. Rabec, A.M. Yuvenalnoe pravo Rossijskoj Federacii: uchebnik i praktikum dlya vuzov / A. M. Rabec. – 5-e izd., pererab. i dop. – Moskva: Izdatelstvo Yurajt, – 2024. – 364 s.

CƏZANIN TƏYİN EDİLMİŞ KONSTITUSIYA PRİNSİPLƏRİNƏ UYĞUNLUĞU

Kərimov Q.B.

Milli Aviasiya Akademiyası

Cəza cinayət hüququnun əsas institutlarından biri olmaqla ümumi xəbərdarlıq və xüsusi xəbərdarlıq vəzifələrini daşıyır, bununla da ictimai münasibətlərin geniş dairəsini mühafizə və müdafiə altına alır. Bu hüquqlar öz başlanğıcını əsas etibarilə ən ali hüquqi akt olan konstitusiyadan götürür, daha sonra isə sahələrə görə hüquq çərçivəsində sanksiyalaşdırılır və qorunur. Bu baxımdan cəza təyini hüquq subyektlərini normaların pozulmasından çəkindirməyə və islah etməyə, həmçinin gələcəkdə törədilə biləcək cinayətlərin qarşısını almağa yönəldilir. Bu mənada insan xarakterinə və şəxsiyyətinə cəzanın təyini ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi alimlər cəzanın ağırlaşdırılması konsepsiyasını müdafiə edirsə, digər alimlər cəzanın humanizm prinsipinə maksimum uyğunlaşdırılması müddəasını əsas tutaraq bunun insana daha yumşaq yanaşmanı özündə ehtiva etdiyi üçün onda islah məqsədinə ümidin, cəzaçəkmə müəssisəsindən azad oxunduqdan sonra isə reabilitasiya imkanının mümkünlüyünü şərtləndirir. Bununla da, şəxsin əsas konstitusion hüquq və azadlıqlarının təminatı üçün ona obyektiv cəzanın təyin olunması Konstitusiyanın 2-ci fəslində qeyd olunan hüquqi təminatların həm məhkəməyədək və məhkəmə icraatı zamanı, həm də şəxs cəzasını çəkəndən və məhkumluğu üzərindən qalxdıqdan sonra realizə olunması üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Bir sözlə, cəza şəxsin konstitusion hüquqi statusunu pozmamalı, humanizm prinsipinə uyğun olmalı və onda əsas hüquqlara inam formalaşdırmalıdır.

Açar sözlər: *cəza anlayışı, cəzada humanizm prinsipi, məhkumların konstitusion hüquq və azadlıqları, cəza təyində ağırlaşdırıcı hallar, cəza təyində konstitusion prinsiplər, məhkumların şəxsiyyəti haqqında doktrinal mühakimələr, cəzanın sərtləşdirilməsi anlayışı.*

COMPLIANCE OF PUNISHMENT WITH CONSTITUTIONAL PRINCIPLES

Kerimov G.B.

National Aviation Academy

Punishment, being one of the main institutions of criminal law, carries the duties of general warning and special warning, thereby protecting broad social relations. These rights take their origin from the supreme legal act, the constitution and are then sanctioned and protected within the framework of the laws of that area. From this point of view, the purpose of determining the punishment is to prevent and correct violations of norms by individuals, as well as to prevent crimes that may be committed in the future. In this sense, there are different approaches in determining punishment according to human character and personality. Some scholars defend the concept of aggravating the punishment, while other scholars, based on the principle of maximum adaptation of the punishment to the principle of humanism, stipulate the possibility of rehabilitation after release from the penal institution and want to build trust in the law and the inner respect of the person based on the criterion of compassion. This includes a more lenient approach to punishment. Thus, it is important to determine the objective punishment for the protection of the basic constitutional rights and freedoms of a person, and for the implementation of the legal guarantees specified in Chapter 2 of the Constitution both before and during the trial. As well as after the person has served his sentence and eliminated the conviction. In a word, the punishment should not violate the constitutional legal status of the person, it should be in accordance with the principle of humanism and it should form confidence in basic rights.

Keywords: *definition of punishment, the principle of humanism, constitutional rights and freedoms of convicts, aggravating circumstances, the constitution as the basis of penal legislation, doctrinal judgments about the personality of convicts, the concept of toughening punishment.*

Рецензент: *д.ф.ю.н. Гусейнов С.З.*

Сведения об авторе

Фамилия, имя, отчество	Место работы	Ученая степень, ученое звание, должность	Контакты
Керимов Газанфар Вабахан оглы	Национальная Академия Авиации	Ст. преподаватель кафедры «Право», д.ф.п.	kerimov2006@rambler.ru моб: (+994) 50 214 08 19

ƏRAZİ YURİSDİKSİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ POZİTİV ÖHDƏLİKLƏR: İNSAN HÜQUQLARI KONVENSIYALARININ TƏHLİLİ

Abbasov Ş.N.

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə ərazi yurisdiksiyası daxilində pozitiv öhdəliklərin beynəlxalq insan hüquqları çərçivəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır. İnsan hüquqları konvensiyaları dövlətlər üçün öz sərhədləri daxilində insan hüquqlarını fəal şəkildə qorumaq və təşviq etmək üçün baza rolunu oynayır. Çətinliklər mövcud olsa da, beynəlxalq əməkdaşlıq və hesabatlılıq mexanizmləri müsbət öhdəlikləri gücləndirmək və universal insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün imkanlar təklif edir. Yaşamaq hüququ əksər konvensiyalarda neqativ öhdəlik kimi tanınan əsas insan hüququdur. Bununla belə, təhsil və səhiyyə kimi digər sahələrdə də pozitiv öhdəliklər mövcuddur ki, bu da dövlətlərdən bütün vətəndaşlar üçün bu hüquqların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün fəal tədbirlər görməsini tələb edir. Təhsil və sağlamlıq hüququ müxtəlif konvensiyalarla qorunur, bəziləri inklüziv sistemlərin yaradılması və əsas xidmətlərə çıxışın təmin edilməsi kimi müsbət öhdəlikləri açıq şəkildə əks etdirir. Müsbət öhdəliklərin vurğulanması bütün fərdlər üçün bu hüquqların təmin edilməsi üçün dövlətin fəal fəaliyyətinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Yaşamaq hüququ, təhsil hüququ, sağlamlıq hüququ, insan hüquqları, konvensiya, pozitiv öhdəliklər, neqativ öhdəliklər, Beynəlxalq Pakt.

İşin məqsədi: Ərazi yurisdiksiyası daxilində pozitiv öhdəliklərin beynəlxalq insan hüquqları hüququnda yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi, həmçinin insan hüquqlarına dair konvensiyaların dövlətlərin öz sərhədləri daxilində hamı üçün insan hüquqlarının fəal şəkildə qorunması və təşviq edilməsinə dair öhdəliklərin yerinə yetirilməsindəki əhəmiyyəti və bununla bağlı digər məsələlərin araşdırılmasından ibarətdir.

Ərazi yurisdiksiyası daxilində pozitiv öhdəliklər konsepsiyası beynəlxalq insan hüquqları hüququnun əsasını təşkil edir. İnsan hüquqları konvensiyaları əsas insan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üçün çərçivələri müəyyən edən mühüm sənədlərdir. Bu konvensiyalar dövlətlərin öz sərhədləri daxilində insan hüquqlarını fəal şəkildə qorumaq və yerinə yetirmək üçün pozitiv öhdəliklər götürdükleri hüquqi bazanı müəyyən edir. Bu məqalədə ərazi yurisdiksiyası daxilində pozitiv öhdəliklərin əhəmiyyəti araşdırılır. Burada həmçinin insan hüquqları konvensiyalarının dövlətlərin öz vətəndaşları üçün insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı öhdəlikləri və bu öhdəliklərin formalaşmasında necə mərkəzi rol oynadığı vurğulanır.

Pozitiv öhdəliklər neqativ öhdəliklərdən fərqli olaraq dövlətlərin öz yurisdiksiyaları altında olan bütün fərdlərin insan hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün fəal tədbirlər görməsinə səbəb olur. Bu öhdəliklər təkcə insan hüquqlarını pozmaqdan çəkinməyi deyil, həm də bu hüquqların həyata keçirilməsini təmin edən siyasət və qanunların həyata keçirilməsini tələb edir.

Ərazi yurisdiksiyası dövlətin öz səlahiyyətlərini həyata keçirdiyi və qanunlarının tətbiq olunduğu coğrafi sərhədə aiddir. Bu ərazi daxilində dövlətlər insan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi, öz sərhədləri daxilində olan bütün şəxslərin beynəlxalq insan hüquqları konvensiyalarında təsbit olunmuş hüquqlardan istifadə etmələrini təmin etmək üçün əsas məsuliyyət daşıyırlar [1].

İnsan Hüquqları Konvensiyası: pozitiv öhdəliklər üçün baza. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (UDHR), Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt (ICCPR) və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt (ICESCR) kimi insan hüquqları konvensiyaları geniş məzmunu ifadə edən təməl sənədlərdir. Onları ratifikasiya edən dövlətlər üçün məcburi olan bu konvensiyalar ərazi yurisdiksiyası daxilində pozitiv öhdəliklər üçün hüquqi baza yaradır. Bunları aşağıdakı kimi təhlil etmək mümkündür:

a) Yaşamaq hüququ və pozitiv öhdəliklər

Yaşamaq hüququ ən fundamental insan hüquqlarından biridir. İnsan hüquqları konvensiyaları dövlətlərin üzərinə fərdləri özbaşına həyatdan məhrum etməkdən qorumaq üçün konkret addımlar atmaq üçün pozitiv öhdəliklər qoyur. Bu, qeyri-qanuni qətlərin araşdırılmasını və mühakimə olunmasını, səhiyyə xidmətlərinə çıxışın təmin edilməsini və qarşısı alın bilən ölüm hallarının azaldılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsini və digər tədbirləri əhatə edir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində deyilir: "Hər kəsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır". Bu müddəə hər hansı pozitiv öhdəliklər qeyd edilmədən bütün fərdlərin yaşamaq hüququnu müəyyən edir. Bununla belə yaşamaq hüququ, həm də o deməkdir ki, dövlətlər ayrı-ayrı şəxsləri, istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət subyektləri tərəfindən törədilmiş qanunsuz qətlərdən qorumağa borcludurlar. Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi yaşamaq hüququnu tanıyır və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi, dövlətlərin bu hüququ qorumaq üçün neqativ öhdəliyinə diqqət yetirir. Paktın deyilir: "Hər bir insanın təbii yaşamaq hüququ vardır. Bu hüquq qanunla qorunur. Heç kim özbaşınalıqla (qanuni əsaslar olmadan) həyatdan məhrum edilə bilməz". Bu pakt dövlətləri özbaşına həyatdan məhrum etmənin qarşısını almağa, şübhəli ölümlərlə bağlı qərəzsiz araşdırma aparmağa və bu hüququn pozulmasına görə məsuliyyət daşıyanları məsuliyyətə cəlb etməyə borcludur [2]. AİHM-in 2-ci maddəsi dövlətlərin özünümüdafiə və ya silahlı münaqişələr kimi müəyyən hallar istisna olmaqla, kiminsə həyatına qəsd etməmək barədə neqativ öhdəliyini vurğulayaraq yaşamaq hüququnu əks etdirir. AİHM, digər insan hüquqları konvensiyaları kimi, qeyri-qanuni qətlərin araşdırılmasına və qurbanlar və onların ailələri üçün effektiv hüquqi müdafiə vasitələrinin yaradılmasına əhəmiyyət verir. İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 4-cü maddəsi yaşamaq hüququnu təmin edir və həm neqativ, həm də pozitiv öhdəlikləri ehtiva edir. O, özbaşına qətləri qadağan edir və adekvat yaşayış şəraitinin təmin edilməsi və səhiyyə kimi əsas xidmətlərə çıxış kimi həyat hüququnun qorunması üçün tədbirləri müəyyən edir. Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasının 4-cü maddəsi yaşamaq hüququnu tanıyır və dövlətin bu hüququ özbaşına məhrumiyətlərdən qorumaq vəzifəsini vurğulayır. O, həmçinin pozuntuların araşdırılması və cəzalandırılması və qurbanlara və ya onların ailələrinə kompensasiyaların verilməsinə əhəmiyyət verir [3].

b) Təhsil hüququ və pozitiv öhdəliklər

Təhsil hüququ insan hüquqları konvensiyaları ilə qorunan digər mühüm insan hüququdur. Pozitiv öhdəliklər dövlətlərdən inklüziv və əlçatan təhsil sistemi yaratmağı, təhsil qarşısındakı maneələri aradan qaldırmağı və sosial-iqtisadi mənsəyindən və ya digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hamı üçün keyfiyyətli təhsili təmin etmək üçün kifayət qədər resurslar ayırmağı tələb edir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 26-cı maddəsinin 1-ci bəndində deyilir: "Hər kəsin təhsil almaq hüququ var. Təhsil ən azı ibtidai və əsas pillələrdə pulsuzdur. İbtidai təhsil icbaridir." Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi pozitiv öhdəlikləri açıq şəkildə qeyd etmədən təhsil hüququnu əsas insan hüququ kimi tanıyır. Bununla belə, bu, dövlətlərin pulsuz və icbari ibtidai təhsilin təmin edilməsi üçün fəal tədbirlər görməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur ki, bu da pozitiv

öhdəliyi əks etdirir. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktın 13(1) maddəsi təhsil hüququnu iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların bir hissəsi kimi tanıyır. O, açıq şəkildə pozitiv öhdəlikləri formalaşdırır və bildirir ki, təhsil tədricən hamı üçün pulsuz və məcburi olmalıdır və ali təhsil imkanlar əsasında hamı üçün bərabər şəkildə əlçatan olmalıdır. Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 28-ci maddəsi uşaqların təhsil hüququna həsr edilmişdir [4]. O, dövlətlərin hamı üçün ibtidai təhsili təmin etmək, orta təhsili hər bir uşaq üçün əlçatan etmək, uşaqların ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif təhsil formalarının inkişafını təşviq etmək kimi pozitiv öhdəliyini vurğulayır. İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 17-ci maddəsi də dövlətlərin bütün səviyyələrdə təhsilin səmərəli təşkilini və inkişafını təmin etmək üçün öz təhsil sistemlərini təşviq etmək və gücləndirmək üzrə pozitiv öhdəliyini vurğulayaraq təhsil hüququnu tanıyır. Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasının 13-cü maddəsi təhsil hüququndan bəhs edir və bildirir ki, valideynlərin öz əqidələrinə uyğun olaraq övladlarının dini və əxlaqi təhsil almasını təmin etmək hüququ vardır. Amerika Konvensiyası pozitiv öhdəlikləri açıq şəkildə qeyd etməsə də, o, uşaqların təhsilində valideynlərin rolunu və təhsil sistemlərində mədəni və dini müxtəlifliyə hörmətin vacibliyini qəbul edir [5].

c) Sağlamlıq hüququ və pozitiv öhdəliklər

Sağlamlıq hüququ dövlətləri sağlamlığın müxtəlif təyinediciləri ilə məşğul olmağa və səhiyyə xidmətlərinə ədalətli çıxışı təmin etməyə məcbur edir. Pozitiv öhdəliklər bütün fərdlər üçün əldə edilə bilən ən yüksək fiziki və psixi sağlamlıq standartına nail olmaq üçün ictimai səhiyyə siyasətinin həyata keçirilməsini, səhiyyə infrastrukturunun artırılmasını və sağlamlıq təhsilinin təşviqini əhatə edir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi ayrı-ayrı hüquqlar kimi sağlamlıq hüququnu açıq şəkildə qeyd etmir. Bununla belə, o, sağlamlıq hüququnu digər müddəalarla, məsələn, hər kəsin özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün adekvat həyat səviyyəsi hüququna malik olduğunu bildiren 25-ci maddə vasitəsilə dolay yolla tanıyır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi açıq şəkildə sağlamlıq hüququ ilə bağlı pozitiv öhdəlikləri əks etdirməsə də, dövlətlərin ümumi sağlamlıq və rifahı təmin edən adekvat həyat şəraitini təmin etmək üçün tədbirlər görməli olduğunu nəzərdə tutur. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsi hər kəsin əldə edilə bilən ən yüksək fiziki və psixi sağlamlıq standartından istifadə etmək hüququnu tanıyır. O, açıq şəkildə dövlətlərin körpə uşaq ölümünü azaltmaq, ictimai sağlamlığı yaxşılaşdırmaq, xəstəliklərin qarşısını almaq, müalicə etmək və hamı üçün əsas səhiyyə xidmətlərinə çıxışı təmin etmək üçün addımlar atmaq üçün pozitiv öhdəlikləri formalaşdırır [6]. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt sağlamlıq hüququnun həyata keçirilməsinin mühüm elementləri kimi profilaktik tədbirlərin, ictimai səhiyyə proqramlarının və səhiyyə xidmətinə bərabər çıxışın vacibliyini vurğulayır. Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 24-cü maddəsində uşaqların sağlamlıq hüququna xüsusi diqqət yetirilir. O, dövlətlərdən hər bir uşağın əldə edilə bilən ən yüksək sağlamlıq standartından istifadə etmək hüququnu tanıdığı və bütün uşaqlara lazımi tibbi yardım və tibbi xidmət göstərməyi tələb edir. Bu konvensiya uşaqların optimal sağlamlığına nail olmaq üçün xəstəliklərin qarşısının alınmasının, səhiyyə xidmətinin əlçatanlığının və müvafiq müalicənin vacibliyini vurğulayır. İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 16-cı maddəsində sağlamlıq hüququ təsbit edilmişdir. Burada deyilir ki, hər bir fərdin əldə edilə bilən ən yaxşı fiziki və psixi sağlamlıq vəziyyətindən istifadə etmək hüququ var və dövlətlərdən ictimai sağlamlığı qorumaq və yaxşılaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görməyi tələb edir. Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsi sağlamlıq hüququnu ehtiva edir, lakin o, dövlətlər üçün pozitiv öhdəlikləri açıq şəkildə əks etdirmir. Bununla belə o, xəstəliklərin qarşısının alınması, müalicəsi və nəzarəti üzrə tədbirlərin təşviq edilməsinin,

səhiyyə xidmətlərinə çıxışın təmin edilməsinin və ailə planlaşdırılması üzrə maarifləndirmənin vacibliyini qəbul edir [7].

Bu sahədə çağırışlar və məhdudiyyətlər. Ərazi yurisdiksiyasında pozitiv öhdəliklərin əhəmiyyətinə baxmayaraq, onların həyata keçirilməsində problemlər mövcuddur. Bunlardan birincisi resurs məhdudiyyətləridir. Resurs məhdudiyyətləri dövlətlərin öz pozitiv öhdəliklərini tam yerinə yetirmək imkanlarına mane ola bilər. Məhdud maliyyə və insan resursları xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insan hüquqlarının səmərəli həyata keçirilməsinə mane ola bilər.

İkinci problem ziddiyyətli prioritetlərdir. Belə ki, dövlətlər tez-tez rəqabətli prioritetlərlə üzləşirlər ki, bu da resursların bölüşdürülməsində dilemmalara gətirib çıxarır. Pozitiv öhdəliklərin yerinə yetirilməsini digər ictimai ehtiyaclarla balanslaşdırmaq çətin ola bilər, lakin vətəndaşların rifahını təmin etmək üçün insan hüquqlarının prioritetləşdirilməsi vacibdir.

Bir çox dövlətlər, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pozitiv öhdəlikləri effektiv şəkildə yerinə yetirmək imkanlarına mane olan resurs məhdudiyyətləri ilə üzləşirlər. Məhdud maliyyə resursları, qeyri-adekvat infrastruktur və ixtisaslı kadr çatışmazlığı insan hüquqlarının təşviqi və qorunmasına yönəlmiş siyasət və proqramların həyata keçirilməsinə mane ola bilər.

Bəzi dövlətlərdə insan hüquqlarına üstünlük vermək və pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün siyasi iradə olmaya bilər. Siyasi mülahizələr, ziddiyyətli prioritetlər və ya həssas məsələlərin həllində istəksizlik insan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üçün fəaliyyətin olmaması və ya qeyri-adekvat tədbirlərin görülməsi ilə nəticələnə bilər.

Pozitiv öhdəliklərin həyata keçirilməsi çox vaxt müxtəlif sahələrdə, məsələn, səhiyyə, təhsil və sosial xidmətlər üzrə xüsusi bilik və təcrübə tələb edir. Hökumət qurumları daxilində qeyri-adekvat potensial və təcrübə effektiv siyasətin, eləcə də proqramların həyata keçirilməsinə mane ola bilər.

Cəmiyyətlər daxilində qeyri-bərabərlik və ayrı-seçkilik resursların və xidmətlərin ədalətli bölüşdürülməsinə təsir göstərə bilər ki, bu da marginal (daxil olduğu cəmiyyətə münasibətdə fərqli düşüncə və davranışı olan şəxslər) qrupların öz hüquqlarını əldə etməkdə maneələrlə üzləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu, əhalinin həssas təbəqələri üçün pozitiv öhdəliklərin yerinə yetirilməsində çətinlikləri daha da gücləndirir [8].

Pozitiv öhdəliklərin gücləndirilməsi: əməkdaşlıq və hesabatlılıq. Ərazi yurisdiksiyasında pozitiv öhdəlikləri gücəndirmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və hesabatlılıq mexanizmləri çox vacibdir. İqlim dəyişikliyi, yoxsulluq və insan alveri kimi qlobal problemlər beynəlxalq əməkdaşlığı zəruri edir. Dövlətlər həssas əhali qruplarını qorumaq üçün kollektiv fəaliyyətin vacib olduğunu dərk edərək, insan hüquqlarına təsir edən transmilli problemlərin həlli üçün birgə işləməlidir. Müqavilələrin monitorinqi komitələri və regional məhkəmələr kimi beynəlxalq insan hüquqları qurumları dövlətlərin pozitiv öhdəliklərə əməl etməsinin monitorinqində mühüm rol oynayır. Bu mexanizmlər fərdlər və qruplar üçün insan hüquqlarının pozulmasına görə kompensasiya axtarmaq və dövlətləri öz öhdəliklərini yerinə yetirməkdə uğursuzluqlara görə məsuliyyətə cəlb etmək üçün imkan yaradır.

Dövlətlər digər ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək öz pozitiv öhdəliklərini gücləndirə bilərlər. Ən yaxşı təcrübələrin, biliklərin və resursların paylaşılması insan hüquqlarının təşviqi və qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin effektivliyini artırır. Məsələn, ölkələr uğurlu ictimai səhiyyə təşəbbüsləri və ya təhsil proqramları üzrə bilik mübadiləsində iştirak edə bilərlər. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələr və ya beynəlxalq təşkilatlar resurs məhdudiyyətləri ilə üzləşən və ya təcrübədən məhrum olan dövlətlərə texniki yardım və potensialın gücləndirilməsi üçün dəstək göstərə bilər. Bu, hökumətlərə pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirən effektiv siyasət və proqramlar hazırlamaq, həyata keçirmək üçün səlahiyyət verə bilər [9].

Beynəlxalq insan hüquqları müqavilələrinin monitorinqi orqanları dövlətlərin öz pozitiv öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımada mühüm rol oynayır. Bu orqanlar dövlət hesabatlarını nəzərdən keçirir, ölkəyə səfərlər edir və insan hüquqları standartlarına uyğunluğu təmin etmək üçün tövsiyələr verirlər. Onlar eyni zamanda Müstəqil Milli İnsan Hüquqları Təşkilatları insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan və milli səviyyədə pozitiv öhdəliklərin icrasına nəzarət edən nəzarətçi kimi çıxış edə bilirlər. Onlar fərdlərin insan hüquqlarının pozulması barədə məlumat verməsi və hökuməti öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşımada üçün platformanı təmin edirlər. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) pozitiv öhdəliklərin təşviqində mühüm rol oynayır. Onlar dövlətlərə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün təzyiq göstərərək vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul ola, məlumatlılığı artırma və hökumətin hərəkətlərinə nəzarət edə bilirlər.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və İnsan Hüquqları üzrə Amerikalı Komissiya kimi regional insan hüquqları məhkəmələri və komissiyaları pozitiv öhdəliklərin əhəmiyyətini gücləndirərək insan hüquqlarının pozulmasına görə cavabdehlik və müdafiə vasitələri axtarmaq üçün əlavə imkanlar təklif edə bilirlər [10].

İşin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ərazi yurisdiksiyası daxilində pozitiv öhdəliklər beynəlxalq insan hüquqları hüququnun təməli daşdır. İnsan hüquqları konvensiyaları dövlətlərin öz sərhədləri daxilində bütün fərdlər üçün insan hüquqlarını fəal şəkildə qorumaq və təşviq etmək öhdəliyini üzərinə götürdükləri təməl kimi xidmət edir. Çətinliklər mövcud olsa da, beynəlxalq əməkdaşlıq və cavabdehlik mexanizmləri pozitiv öhdəliklərin həyata keçirilməsini gücləndirmək üçün imkanlar təklif edir, insan hüquqlarının hamılıqla təmin edilməsini, fərdlərin ləyaqətlə və əsas azadlıqlarına hörmət şəraitində yaşaya bilməsini, həyat sürə bilməsini təmin edir. Pozitiv öhdəliklərə riayət etmək tək qanuni vəzifə deyil, həm də mənəvi imperativ xarakterlidir. Kollektiv səylər sayəsində dünya daha ədalətli və hüquqlara hörmət edən cəmiyyətə doğru səy göstərə bilər. Bu baxımdan, yaşamaq hüququ həqiqətən də ən fundamental insan hüquqlarından biridir, lakin insan hüquqları konvensiyalarda ümumiyyətlə neqativ öhdəlik kimi tanınır. Bu konvensiyalar dövlətlərdən fərdləri özbaşına həyatdan məhrum etmələrdən qorumağı, qətlərlə bağlı qərəzsiz araşdırma aparmağı və məsuliyyət daşıyanları məsuliyyətə cəlb etməyi tələb edir. İnsan hüquqları konvensiyaları ilk növbədə neqativ öhdəliklərə diqqət yetirsə də, pozitiv öhdəliklər təhsil, səhiyyə, sosial və iqtisadi hüquqlar kimi digər sahələrdə də mövcuddur ki, burada dövlətlərdən öz vətəndaşları üçün bu hüquqların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün fəal tədbirlər görmələri tələb olunur.

Təhsil hüququ müxtəlif insan hüquqları konvensiyalarında mühüm insan hüququ kimi tanınır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi təhsillə bağlı pozitiv öhdəlikləri nəzərdə açıq şəkildə tutmasa da, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt və Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya kimi digər konvensiyalarda bu öhdəliklər açıq şəkildə əks etdirilmişdir. Qeyd edilən öhdəliklər dövlətlərdən inklüziv və əlçatan təhsil sistemləri yaratmağı, təhsil qarşısındakı maneələri aradan qaldırmağı və sosial-iqtisadi mənsəyindən və ya digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hamı üçün keyfiyyətli təhsili təmin etmək üçün kifayət qədər resurslar ayırmağı tələb edir. Konvensiyalar həmçinin öz ərazilərində bütün fərdlərin təhsil hüququnu təmin etmək üçün dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən fəal tədbirlərin vacibliyini vurğulayır.

Sağlamlıq hüququ müxtəlif insan hüquqları konvensiyalarında əsas insan hüquqlarından biri kimi qəbul edilir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi bəzi konvensiyalar da sağlamlıq hüququndan mücərrəd şəkildə bəhs edildiyi halda, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt və Uşaq Hüquqları Konvensiyası kimi digər konvensiyalarda dövlətlərin bu hüququ

yerinə yetirməsi üçün pozitiv öhdəlikləri açıq şəkildə təsvir edilmişdir. Bu öhdəliklər dövlətlərdən səhiyyənin müxtəlif təyinedici amillərini, o cümlədən ictimai səhiyyə siyasətinin həyata keçirilməsini, səhiyyə infrastrukturunun artırılmasını, səhiyyə təhsilinin təşviqini və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışın təmin edilməsini tələb edir. Pozitiv öhdəlikləri ehtiva edən bu konvensiyalarda bütün fərdlərin sağlamlıq hüququnu qorumaq, təşviq etmək və həyata keçirmək üçün qabaqlayıcı tədbirlərin əhəmiyyəti xüsusilə ön plana çəkildiyindən dövlətlərin öz ərazilərində bu cəhətləri nəzərə almaları xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Beitz, Charles R. The Idea of Human Rights. - Oxford: Oxford University Press, - 2009. - 256 p.
2. Fox, Hazel, and Philippa Webb. The Law of State Immunity. - Oxford: Oxford University Press, - 2008. - 704 p.
3. Gray, Christine. International Law and the Use of Force. - Oxford: Oxford University Press, - 2018. - 512 p.
4. Ishay, Micheline R., ed. The Human Rights Reader: Major Political Essays, Speeches and Documents from Ancient Times to the Present. - New York: Routledge, 2007. - 720 p.
5. Kolb, Robert. The International Law of State Responsibility: An Introduction. - Oxford: Oxford University Press, - 2019. - 296 p.
6. Moyn, Samuel. Not Enough: Human Rights in an Unequal World. - Cambridge, MA: Harvard University Press, - 2018. - 296 p.
7. Neier, Aryeh. The International Human Rights Movement: A History. - Princeton, NJ: Princeton University Press, - 2012. - 370 p.
8. Ryngaert, Cedric. Jurisdiction in International Law. - Oxford: Oxford University Press, - 2015. - 262 p.
9. T. M. C. Asser Institute. Territorial Jurisdiction of International Tribunals. - The Hague: T. M. C. Asser Press, - 2004. - 32 p.
10. Worden, Minky, ed. The Unfinished Revolution: Voices from the Global Fight for Women's Rights. - New York: Seven Stories Press, - 2012. - 384 p.

POSITIVE OBLIGATIONS WITHIN TERRITORIAL JURISDICTION: AN ANALYSIS OF HUMAN RIGHTS CONVENTIONS

Abbasov Sh.N.

National Aviation Academy

The article emphasizes the importance of positive obligations within the territorial jurisdiction within the framework of international human rights. Human rights conventions serve as a framework for states to actively protect and promote human rights within their borders. Although challenges remain, international cooperation and accountability mechanisms offer opportunities to strengthen positive commitments and ensure the protection of universal human rights. The right to life is a fundamental human right recognized as a negative obligation in most conventions. However, there are also positive obligations in other areas, such as education and health, which require states to take active measures to ensure the realization of these rights for all citizens. The right to education

and health are protected by various conventions, some of which clearly reflect positive obligations such as creating inclusive systems and ensuring access to basic services. Emphasizing positive obligations emphasizes the importance of active state action to ensure these rights for all individuals.

Keywords: Right to life, right to education, right to health, human rights, convention, positive obligations, negative obligations, International Covenant.

Rəyçi: *h.f.d., dos. S.Y. Qasimov*

Müəllif haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elmi adı	Əlaqə
Abbasov Şahin Nazim oğlu	Milli Aviasiya Akademiyası	“Hüquq” kafedrasının dissertantı	Shahinabbasov1@gmail.com mob: (+994) 50-211-65-38

İDARƏETMƏDƏ "AÇIQ HÖKUMƏT" ANLAYIŞI, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA "AÇIQ HÖKUMƏT" ELEKTRON DÖVLƏTİN VƏ DEMOKRATIYANIN ƏSASI KİMİ

Ağamalyev Ü.İ.

Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalədə "Açıq Hökumət"-in anlayışı verilir. "Açıq Hökumət" demokratiyanın inkişafının əsası kimi qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasında Açıq Hökumət elektron dövlət və elektron demokratiyanın əsası kimi araşdırılır. Açıq Hökumətin təşviqinə dair bütün fəaliyyət planları əsaslı şəkildə öyrənilir. Açıq hökumətə dair fəaliyyət planlarının icra edilməsi effektivliyi geniş şəkildə təhlil edilir. Açıq Hökumət Konsepsiyasının tarixi barədə ətraflı araşdırma aparılır. Açıq Hökumət Konsepsiyasının ilkin formada Amerika Birləşmiş Ştatlarında təşəkkül tapdığı, daha sonra Avropa ölkələrində tətbiqi barədə ətraflı məlumat verilir. Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı təşkilatının yaranması və ilk üzv ölkələrin qəbul etdiyi sənədlərin əhəmiyyəti geniş təhlil edilir. Azərbaycan Respublikasının Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı təşkilatına üzvlüyü və Azərbaycan Respublikasının qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün qəbul edilən Milli Fəaliyyət Proqramları barədə geniş statistik araşdırma aparılır.

***Açar sözlər:** Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı, e-hökumət, e-dövlət, Açıq hökumət, e-demokratiya, idarəetmə, elektron idarəetmə, idarəetmədə açıq-hökumət effekti, Açıq Hökumət üzrə fəaliyyət planları, Açıq Hökumətin icrası üzrə statistika.*

Azərbaycan Respublikasında "Açıq Hökumət"-dən danışarkən ilk növbədə Açıq Hökumət anlayışının mahiyyətini bilmək vacibdir. Açıq Hökumət innovasiyalı və davamlı dövlət siyasətinə və təcrübəyə əsaslanan şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirak prinsiplərindən ilhamlanan elə idarəetmə mədəniyyətidir ki, o, demokratiya və inklüziv inkişafın yüksəldilməsinə xidmət edir.

Açıq Hökumətin üç əsas əlamətləri aşağıdakılardır: şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirak. Şəffaflıq ictimaiyyətin öz hökumətinin işini daha asan anlamasına kömək etməklə yanaşı həm açıq, həm də inklüziv siyasətin işlənilməsi üçün ilkin şərtidir. Şəffaflıq ictimaiyyətin hökumətə olan etimadının gücləndirilməsinə kömək edir. Eyni zamanda Açıq hökumət- yüksək səviyyədə şəffaflıq, ictimai nəzarət və nəzarət mexanizmləri olan, vurğunu hesabatlılığa yönəldən hökumətdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Açıq Hökumət vətəndaşların effektiv ictimai nəzarəti həyata keçirmək üçün hökumət sənədlərinə və prosedurlarına daxil olmaq imkanını özündə ehtiva edən rəhbər doktorinadır.

Açıq Hökumət Konsepsiyası ABŞ prezidenti Barak Obamanın administrasiyası tərəfindən irəli sürülmüş və həmin dövrdə geniş yayılmağa başlamışdır [1, s.2-8]. Onlayn "virtual şəbəkə siyasəti" (VPN) barədə danışılan məqalədə qeyd edilir ki, Açıq Hökumətli VPN ilk növbədə ABŞ hökuməti və Birləşmiş Ştatlarda yerləşən təşkilatlar tərəfindən irəli sürülmüşdür [2, s.23-25]. Bu konsepsiya daha sonra Avstraliya (2010), Avropa Komissiyası (2013) və Kanada (2014) hökumətləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Çində isə Açıq Hökumət konsepsiyası daha əvvəl təbliğ olunmuş, xüsusilə də yerli hakimiyyət orqanlarının ekoloji hesabatlılığını təmin etmək üçün geniş istifadə edilmişdir.

Açıq Hökumət konsepsiyası əsas diqqəti texnologiyadan çox, texnologiyanın inkişaf etdirə biləcəyi şəffaflıq və iştirakın qarşılıqlı fəaliyyəti, eləcə də hökumətin işləməsinin fundamental dəyişikliyə məruz qalmasına xidmət etməlidir. Müxtəlif ölkələrin rəsmi sənədlərinə baxdıqda aydın olur ki, (*Amerika xalqı üçün Açıq Hökumət tərəqqi hesabatı, 2009, Kanada hökuməti 2014 və Avropa Komissiyası 2013*) Açıq Hökuməti təşviq edən konsepsiya müxtəlif kontekstlərdə eyni uğurla istifadə olunsa da fokus bir qədər fərqlidir. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda özəl subyektlər və qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) artıq xeyli dərəcədə dövlət sektorunu idarə edirlər ki, bu da əsas diqqətin uyğunluğa və hesabatlılığa, ümumi standartlara və açıq məlumatların praktikasına yönəldilməsi ilə izah edilə bilər. Bir çox dövlətlərin ənənəvi olaraq öz dövlət sektoru üçün böyük məsuliyyət daşdığı Avropada əsas diqqət özəl sektor subyektləri və QHT-lər üçün açıqlılıq və əksmərkəzləşməyə yönəlmişdir. Bütün sənədlərdə əsas diqqət şəffaflıq və anlaşılmaya yönəldilir, ictimaiyyətin iştirakı isə informasiyanın toplanmasını mərkəz vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Bundan başqa, ABŞ-da ictimaiyyətlə əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanıb ki, bu da yalnız hökumətə məlumatların təqdim edilməsi deyil, həm də müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri əhatə edən birgə demokratik proses çərçivəsində informasiyanın kollektiv işlənməsi deməkdir [1, s. 2-8]. “Hökumət sizinlə/Government with you” Sinqapur strategiyasında da əsas məqsəd ictimaiyyətlə birgə informasiya və xidmətlərin yaradılmasıdır [3, s. 25-44]. Avstraliya hökuməti də əsas fokusu müzakirə və hökumətin demokratiyada daha geniş iştirakına yönəlmişdir [4, s.3]. Beləliklə, Açıq Hökumət konsepsiyasının mahiyyəti hökumətin daha effektiv və innovativ bir şəkildə işləməsi ilə demokratik dəyərlərin yaxşılaşdırılması üsulu kimi qiymətləndirilir.

Açıq Hökumət Konsepsiyasını həyata keçirmək və bu fikri digər dünya ölkələrinə çatdırmaq üçün təşkilatın yaradılması artıq zərurətə çevrilmişdir. Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı (OGP - Open Government Partnership) rəsmi olaraq 20 sentyabr 2011-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 8 qurucu hökumət başçısı (Braziliya, İndoneziya, Meksika, Norveç, Filippin, Cənubi Afrika, Birləşmiş Krallıq və Amerika Birləşmiş Ştatları) tərəfindən Açıq Hökumət Bəyannaməsinin [5, s.1-2] təsdiq edilməsi ilə yaradılmışdır. Qurucu dövlətlər həmçinin Açıq Hökumət Tərəfdaşlığına qoşulmaq üçün 38 hökumətinin hazır olduğunu da bəyan etmişdirlər. Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı yarandığı andan etibarən 79 iştirakçı ölkə tərəfindən dünya əhalisinin üçdə birini əhatə edən 2500-dən çox öhdəliyin qəbul olunub həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Hindistan və Rusiya əvvəlcə tərəfdaşlığa qoşulmaq niyyətlərini ifadə etsələr də, lakin onların heç biri bu prosesi başa çatdırmamışdır. Fəaliyyətə başlamasından cəmi altı ay sonra Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı 8 Fəaliyyət Planından və 46 iştirakçı ölkədən 50 fəaliyyət planına və 54 iştirakçı ölkəyə qədər yüksəlmişdir.

Ümumilikdə, 46 üzv Açıq Hökumətin 300-dən çox öhdəliyini ehtiva edən fəaliyyət planlarını açıqlamışlar. 2016-cı ilin əvvəlində Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı submilli hökumətlərin təşəbbüskarlığına daha fəal cəlb edilməsinə yönəlmiş yeni pilot proqramı işə saldı. Daha sonra 2016-cı ilin dekabrında Fransa hökuməti Dünya Resursları İnstitutu (WRI) ilə birgə, 3000 ölkədən 70 nümayəndə toplayaraq, ölkənin paytaxtı Parisdə Açıq Hökumət Tərəfdaşlığının dördüncü global Sammitini təşkil etmişdir. Sonuncu 7-ci Sammit Cənubi Koreyanın Seul şəhərində 13-17 dekabr 2021-ci il tarixdə keçirilmişdir. Hal-hazırda üzv dövlətlərin sayı 78-ə bərabərdir.

Azərbaycan Respublikası 2011-ci ildə Açıq Hökumət Tərəfdaşlığına qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası qoşulduğu gündən bəri digər üzv dövlətlər kimi Milli Fəaliyyət Planını təsdiq etmiş və 2011-ci ildən bu günə qədər dövlətimiz tərəfindən üç Milli Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Həmin sənədlərə “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” [6,

s.1-3], “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” [7, s.1-4] və Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” [8, s.1-2] daxildir.

İlkin olaraq Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planına diqqət yetirək. 2012-2015-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş Milli Fəaliyyət Planı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 05 sentyabr 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sərəncamda eyni zamanda Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi də yer alır. Hesab edirik ki, bu təsadüfi hal deyil belə ki, Açıq Hökumətin təşviqi sahəsində irəliləyiş əldə etmək üçün mütləq şəkildə Korrupsiyaya qarşı qanunvericilik səviyyəsində ciddi mübarizə aparmaq lazımdır. Elə bu məqsədlə Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı da müvafiq sərəncamla təsdiqlənmiş oldu.

Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının preambula hissəsində deyilir: Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın təmin edilməsi, ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi əsas prinsiplərdir. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin müasir standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 2007-2011-ci illərdə “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” icra edilmişdir. Strategiyada həmçinin Açıq Hökumət prinsiplərinin tətbiqi üzrə mühüm tədbirlər müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası düzgün idarəçiliyin təşviqi üzrə bütün beynəlxalq təşəbbüslərə qoşulmuşdur. Şəffaflığın artırılması və Açıq Hökumətin təşviqi ilə bağlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və beynəlxalq səylərə öz töhfəsini verə bilmək üçün ölkəmiz 2011-ci ildə Açıq Hökumət Tərəfdaşlığına qoşulmuşdur. Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planında dövlət qurumlarına bir sıra məsələlərin icrası tapşırılmışdır. Bu tapşırıqlar 9 qrupa bölünmüş və aşağıdakıları özündə ehtiva etmişdir:

1. İnformasiya əldə edilməsinin asanlaşdırılması.
2. Dövlət orqanlarının öz fəaliyyəti barədə ictimaiyyətə müntəzəm məlumat verməsi.
3. Normativ hüquqi aktların vahid elektron bazasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.
4. Dövlət orqanlarının fəaliyyətində ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsi.
5. Elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi.
6. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətində şəffaflığın artırılması.
7. Vergi nəzarəti və yoxlamaları prosesində şəffaflığın artırılması.
8. Mineral ehtiyatların hasilatı ilə məşğul olan sənaye sahələrində şəffaflığın artırılması.
9. Açıq Hökumətin təşviqi üçün görülən tədbirlərlə bağlı maarifləndirmənin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi.

Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı, müəyyən bir dövrdə ölkədə həyata keçiriləcək strateji kursu müəyyən edən əsas strateji sənədi və gələcək illərdə aparılacaq tədbirlərin ardıcılığı və istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Bu sənəddə Hökumət Milli Fəaliyyət Planının icrası üçün bütün zəruri resursları səfərbər etmişdir. 2012-2015-ci illəri əhatə edən Milli Fəaliyyət Planının məqsədi korrupsiyaya qarşı Azərbaycanda həyata keçirilən mübarizə, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, normativ hüquqi bazanın və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinin Açıq Hökumət prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, qərarların qəbulu prosesində ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsindən ibarətdir.

Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı prinsiplərinə əsaslanan Milli Fəaliyyət Planı dövlət orqanları üçün öz növbəsində öz fəaliyyəti barədə geniş ictimaiyyətə məlumat verməsi, elektron xidmətlərin dairə-

sini genişləndirməsi və keyfiyyəti yaxşılaşdırması istiqamətində tədbirlər nəzərdə tutur. Səlahiyyətli dövlət orqanlarının hesabatlarının toplanması və nəzərdən keçirilməsinə cavabdeh olan Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası Milli Fəaliyyət Planında nəzərdə tutulan tədbirlərin 82%-nin dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirildiyini qeyd etmişdir. Qiymətləndirmə hesabatında qeyd edilir ki, dövlət orqanları informasiya əldə etmənin sadələşdirilməsinə, ictimaiyyətə dövlət orqanlarının işi ilə bağlı müntəzəm məlumatların verilməsi və elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirləri tam şəkildə həyata keçirmişdir.

Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi barədə məlumatda (<https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/source/ITM.pdf>, <https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/source/ITM2014.pdf>, https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/source/ITM_2015.pdf) qeyd edilir ki, hökumət təşkilatları nəzdində yaradılmış ictimai şuralar, ictimai müzakirələr və dinləmələr keçirilmiş, dövlət qurumlarının işində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının daha sıx iştirakı təmin olunmuşdur. Açıq Hökumətin təşviq edilməsi üçün dövlət qurumlarının həyata keçirdiyi layihələr və təşəbbüslər müəyyən edilmiş və bu sahədə iştirak edən vətəndaş cəmiyyəti institutlarına dəstək verilmişdir.

Daha bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının təsdiqi zamanı qanunverici Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planını da təsdiq etmişdir. İlk baxışda təsadüfi məqam kimi görün sədə, hesab edirəm ki, hökumət tərəfindən birgə irəli sürülmüş bu planlar məsələyə kompleks şəkildə yanaşmağın nəticəsidir. Belə ki, Açıq Hökumətin inkişafı korrupsiya ilə mübarizə aparmadan mümkün ola bilməz. Məhz elə bu səbəbdən hər iki plan eyni anda hazırlanmış və qanunvericilik səviyyəsində öz təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 aprel 2016-cı il tarixli, 1993 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı sayca ikincidir. Bu planı 11 qrup üzrə təsnifatlandırmaq olar: Elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, İnformasiya əldə edilməsinin təmin olunması, Vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və ictimai iştirakçılığın artması sahəsində, Maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi, Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti sahəsində, Hasilat sənayesində şəffaflığın artırılması, Korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində tədbirlər və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, Özəl sektorda şəffaflığın və məsuliyyətin artırılması, Maarifləndirmə və əməkdaşlıq, Fəaliyyət Planının icrasının monitorinqi və nəzarətin təşkili.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planında əvvəlki plandan fərqli olaraq, Vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin fəaliyyətinin genişlənməsi və ictimai iştirakçılığın artması və Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti sahəsində yeni bəndlər əlavə olunmuşdur. Məhz yeni əlavə edilmiş müddəalar sayəsində cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə ayaqlaşan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, vətəndaş-dövlət münasibətlərinin yeni səviyyəyə qaldırılması prosesinin əsası qoyulmuşdur.

Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının məntiqi nəticəsi kimi 09 sentyabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası "Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"-na uyğun olaraq dövlət qurumları və QHT təmsilçilərinin iştirakı ilə Açıq Hökumətin təşviqinə dair Hökumət-Vətəndaş Cəmiyyəti Dialoqu Platformasının təsis yığıncağı keçirilmişdir. Müzakirələrdən sonra tədbir iştirakçıları 9 hökumət, 31 Vətəndaş Cəmiyyəti təmsilçisi

olmaqla Açıq Hökumətin təşviqinə dair “Hökumət-Vətəndaş Cəmiyyəti Dialoqu Platforması”-nın yaradılması barədə Memorandumu imzalamışlar.

“Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”-nın dövlət qurumları tərəfindən icrasının elektron qiymətləndirilməsi, dövlət qurumları tərəfindən məlumatların elektron formada təqdim edilməsi məqsədilə Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiya və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən Avropa Şurası və Avropa Birliyi tərəfindən birgə icra edilən “Azərbaycanın korrupsiyaya qarşı mübarizə imkanlarının gücləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində Elektron Monitoring Sistemi (ems.gov.az) yaradılmışdır. Elektron Monitoring Sisteminə 61 dövlət orqanı inteqrasiya edilmiş və dövlət orqanlarının hesabatları elektron sistem vasitəsilə hər bir bənd və dövlət orqanı üzrə Onlayn rejimdə qiymətləndirilmişdir. Elektron Monitoring Sistemi bu sahədə regionda ilk dəfə Azərbaycanda tətbiq edilmişdir. Bu sistem vasitəsi ilə nəzarət orqanına aşağıdakı imkanlar yaradılmışdır:

- Qanunvericilik aktlarında qeyd edilən tapşırıqları daxil etmək və icraçı Qurumu seçmək;
- Tapşırıqların həyata keçirilməsi mərhələlərinə nəzarət etmək;
- Tapşırıqların həyata keçirilməsi ilə bağlı təsdiqedicə sənədlərlə tanış olmaq;
- Tapşırıqların həyata keçirilməsi ilə bağlı göstəriş və tövsiyələr vermək;
- Real vaxt rejimində hesabatlılıq sistemindən istifadə etmək;
- Performans analizi apara bilmək.

Hər ilin sonunda müvafiq il üzrə Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016 - 2018 - ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı üzrə hesabatlar təqdim edilmişdir (https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/source/ITM_2016.pdf, https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/source/ITM_2017.pdf, https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/source/ITM_2018.pdf).

“Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” çərçivəsində dövlət xidmətlərinin göstərilməsində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi, dövlət orqanlarının göstərdikləri xidmətlərin elektronlaşdırılması, ictimai həyatda vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolunun daha da gücləndirilməsi, maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi və korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdür. Dövlət xidmətlərinin həyata keçirilməsində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunması və innovativ həllərin tətbiqi dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri olmuş, bu sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün mühüm tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, 42 dövlət qurumunun inteqrasiya edildiyi Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi tərəfindən ümumilikdə 450-dən çox elektronlaşdırılmış xidmətin təqdim olunması təmin edilmişdir. 2020-ci ildə portalın bir milyondan çox istifadəçisi olmuş və vətəndaşlar müxtəlif dövlət xidmətləri ilə əlaqədar hər ay orta hesabla 2,5 milyon dəfə bu portaldan istifadə etmişlər.

2019-cu ildə ölkədə yeni elektron satınalma modelinə keçid təmin edilmişdir. Yeni yaradılmış dövlət satınalmalarının vahid internet portalı (etender.gov.az) satınalmalar üzrə müsabiqələrin aşkarlıq, ədalətli rəqabət şəraitində təşkilini təmin edir. Sistem vasitəsilə elektron satınalma elanları verilir, təkliflər elektron formada təqdim olunur, satınalmaların nəticələri avtomatik rejimdə müəyyən olunur və müqavilələr elektron formada bağlanaraq ödənişlər elektron qaydada həyata keçirilir. Bununla da elektron satınalma ilə bağlı bütün prosedurlar və qarşılıqlı informasiya mübadiləsi vahid internet

portalı vasitəsilə elektron qaydada həyata keçirilir. Hər ilin sonunda müvafiq dövlət orqanı tərəfindən illik hesabat cəmiyyətə təqdim edilir (<https://etender.gov.az/hesabat-13>).

Sosial-iqtisadi və inzibati sahələrdə davamlı olaraq həyata keçirilən tədbirləri, o cümlədən ölkədə biznes mühitinin əlverişliliyinin daha da yüksəldilməsi, əmlak qeydiyyatının asanlaşdırılması, elektron satınalma, kreditlərin əlçatanlığı, vergi və gömrük inzibatçılığının sadələşdirilməsi, biznes dairələrinə göstərilən dövlət dəstəyinin artırılması sahəsində görülən tədbirləri nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar yüksək qiymətləndirmiş, “Doing Business” hesabatına əsasən Azərbaycan 2019-cu ildə 25 ən islahatçı ölkə sırasına daxil edilmişdir [9, s.5].

Məhz bu səbəbdən sayca üçüncü olan və son dövrlərin məhsulu hesab edilən, Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2020-ci il tarixli, 1859 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur. Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı 9 hissədən ibarət olmaqla aşağıdakı başlıqları özündə əks etdirmişdir: Korrupsiyanın qarşısının alınması və dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın gücləndirilməsi sahəsində tədbirlər, Maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər, Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində tədbirlər, Dövlət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirlər, Vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, ictimai nəzarətin və ictimai iştirakçılığın artırılması sahəsində tədbirlər, İnformasiya əldə edilməsinin təmin olunması sahəsində tədbirlər, Özəl sektorda şəffaflığın və məsuliyyətin artırılması sahəsində tədbirlər, Əhaliyə göstərilən kommunal xidmətlərdə şəffaflığın, hesabatlılığın və müştəri məmnunluğunun artırılması sahəsində tədbirlər.

Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planında bəzi məsələlərin qoyuluşu fərqli istiqamətlər üzrə olsa da, bunu daha öncə nəzərdə tutulmuş fəaliyyət planlarını daha geniş formada təkrarlanması kimi nəzərdən keçirmək olar. Lakin əhaliyə göstərilən kommunal xidmətlərdə şəffaflığın, hesabatlılığın və müştəri məmnunluğunun artırılması sahəsində tədbirləri tamamilə yeni istiqamət kimi qəbul etmək yerinə düşərdi. Bu istiqamət üzrə kommunal xidmətlərin elektronlaşdırılması işinin genişləndirilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması və müvafiq tədbirlər görülməsi, qanunvericilikdə təbii qaz, su və elektrik enerjisi təchizatı qurumları tərəfindən texniki şərtlərin verilməsi ilə əlaqədar normativlərin, eləcə də qüvvədə olan digər texniki norma və tələblərin müasir standartlara uyğunlaşdırılması, müvafiq infrastrukturun yenidən qurulmasına görə ödənişlərin hesablanması və müvafiq işlərin görülməsinin ümumi dəyərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı müddəaların təkmilləşdirilməsi, Kommunal Xidmətlər Vahid İnformasiya Sistemində kommunal xidmətlərlə bağlı rəy, təklif və şikayətlərin qəbulu bölməsinin yaradılması, Kommunal xidmətlərlə bağlı vahid Çağrı Mərkəzinin yaradılması ilə bağlı bir sıra məqamlar Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planında öz əksini tapmışdır. Bu Fəaliyyət Planı ölkəmizdə açıqlıq, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqinin daha da genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən islahatların tərkib hissəsi olmaqla, burada nəzərdə tutulan tədbirlər dövlət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, ictimai nəzarətin gücləndirilməsi, korrupsiyanın qarşısının alınması, maliyyə şəffaflığının artırılması, həmçinin informasiya əldə edilməsinin təmin olunması sahələrində mühüm töhfə verəcəkdir.

Şəffaflıq Naminə Vətəndaş Cəmiyyəti Layihəsi (ECSOFT) Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının icrası ilə bağlı 07 yanvar 2022-ci il monitoring hesabatında [10, s.57-60] 2020 və 2021-ci illər ərzində Fəaliyyət Planı üzrə görülmüş işlər nəzərdən keçirilmişdir. Hesabatın ümumiləşdirilmiş nəticələr hissəsində aşağıdakı məlumatlar qeyd edilmişdir:

24 bənd üzrə fəaliyyətlər tam icra edilmiş, 7 bənd üzrə fəaliyyətlər 50%-dən aşağı icra olunmuşdur, 2 bənd üzrə isə fəaliyyətlər icra olunmamışdır. İki istiqamət – 6-cı (“İnformasiya əldə edilməsinin təmin olunması sahəsində tədbirlər”) və 9-cu (“Əhaliyə göstərilən kommunal xidmətlərdə şəffaflığın, hesabatlılığın və müştəri məmnunluğunun artırılması sahəsində tədbirlər”) istiqamətlər üzrə orta icra göstəricisi 50%-dən aşağı olmuşdur. 8-ci (“Özəl sektorda şəffaflığın və məsuliyyətin artırılması sahəsində tədbirlər”) istiqamət üzrə fəaliyyətlər tam icra olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün yazılanlar yalnız üç illik Fəaliyyət planının iki ilini əhatə etmişdir.

Nəzərə çarpan irəliləyişlər kimi Ombudsmana müraciətlər üçün vahid qaynar xəttin yaradılmasını, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sisteminin risk qiymətləndirilməsinin keçirilməsi ilə bağlı tədbirləri, elektron notariat və məhkəmə qərarlarının icrası ilə bağlı xidmətlərin elektronlaşmasını, kommunal xidmətlərdə şəffaflığın, hesabatlılığın və müştəri məmnunluğunun artırılmasını, “Ağıllı kənd” layihəsinə start verilməsini və maliyyə şəffaflığının artırılması üzrə fəaliyyətləri qeyd etmək olar.

Həmçinin bələdiyyələrlə iş portalının yaradılması, elektron hökumət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, kommunal sektorda müştəri məmnunluğunun artırılması ilə bağlı fəaliyyətlər, ASAN Müraciət sisteminin tətbiqinə başlanılması, yerli icra hakimiyyətlərində ASAN İndeksi üzrə qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinə başlanılması vətəndaşlar və biznes subyektlərinin dövlət orqanlarının xidmətlərindən bəhrələnməsi, hesabatlılığın və effektivliyin artırılmasına ciddi töhfə verəcəkdir.

Sonda Azərbaycan Respublikasında Açıq Hökumətin təşviqinə dair hər üç Milli Fəaliyyət Planlarının icrası ilə bağlı Dövlət Statistika Komitəsinin veb sahifəsində tanış olmağı tövsiyə edirəm (<https://www.stat.gov.az/menu/2/itm/>).

ƏDƏBİYYAT

1. Open Government “A Progress Report to the American People” [electronic resource] / - December 2009 – p.2-8.
URL:<https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ogi-progress-report-american-people.pdf>
2. McNutt & Pal. “Modernizing Government”: Mapping Global Public Policy Networks // - 2011, p.23-25
3. Scott Baum, Arun Mahizhnan Government-with-you: E-government in Singapore // - 2014, p. 25-44
4. Declaration of Open Government on behalf of the Australian Government [electronic resource]/-2010,p.3
URL:https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/download/media/pressrel/AKCX6/upload_binary/akcx60.pdf;fileType=application%2Fpdf#search=%22media/pressrel/AKCX6%22
5. Open Government Declaration [electronic resource] / September 2011. p. 1-2- URL:<https://web.archive.org/web/20160504214649/http://www.opengovpartnership.org/about/open-government-declaration>
6. “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nı [elektron resurs] / - 5 sentyabr 2012. s. 1-3
URL:<http://e-qanun.az/framework/24193>

7. “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nı [elektron resurs] / - 27 aprel 2016. s. 1-4
URL:<http://e-qanun.az/framework/32647>
8. Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nı [elektron resurs] / - 27 fevral 2020. s. 1-2
URL:<http://e-qanun.az/framework/44619>
9. Doing Business 2019 report [electronic resource] / 16th edition, December 2019. p.5 -
URL:https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf
10. Şəffaflıq Naminə Vətəndaş Cəmiyyəti Layihəsi (ECSOFT) Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020 - 2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının icrası ilə bağlı 07 yanvar 2022-ci il monitoring hesabatı [elektron resurs] / - 07 yanvar 2022. s. 57-60
URL:http://ogp.org.az/wp-content/uploads/2022/01/Hesabat-MFP-OGP-NAP-Ecsoft-07-Jan-2021_edited-Az-fv.pdf

REFERENCES

1. Open Government “A Progress Report to the American People” [electronic resource] / - December 2009 – p.2-8,
URL:<https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ogi-progress-report-american-people.pdf>
2. McNutt & Pal. “Modernizing Government”: Mapping Global Public Policy Networks // - 2011, p. 23-25
3. Scott Baum, Arun Mahizhnan Government-with-you: E-government in Singapore // - 2014, p. 25-44
4. Declaration of Open Government on behalf of the Australian Government [electronic resource]/-2010,p.3
URL:https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/download/media/pressrel/AKCX6/upload_binary/akcx60.pdf;fileType=application%2Fpdf#search=%22media/pressrel/AKCX6%22
5. Open Government Declaration [electronic resource] / September 2011. p. 1-2- URL:<https://web.archive.org/web/20160504214649/http://www.opengovpartnership.org/about/open-government-declaration>
6. “Açıq Hokumetin teshviqinə dair 2012-2015-ji iller uchun Milli Fealiyyet Planı” [electronic resource] / - 5th September 2012. p. 1-3
URL:<http://e-qanun.az/framework/24193>
7. “Açıq Hokumetin teshviqinə dair 2016-2018-ji iller uchun Milli Fealiyyet Planı” [electronic resource] / - 27th April 2016. s. 1-4
URL:<http://e-qanun.az/framework/32647>
8. “Açıq Hokumetin teshviqinə dair 2020-2022-ji iller uchun Milli Fealiyyet Planı” [electronic resource] / - 27th February 2020. p. 1-2
URL:<http://e-qanun.az/framework/44619>
9. Doing Business 2019 report [electronic resource] / 16th edition, December 2019. p.5 -
URL:https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf

10. Şeffaflıq Namine Vetendash Jemiyeti Layihəsi (ECSOFT) Açıq Hökumetin teshviqinə dair 2020 - 2022-ji iller üçün Milli Fealiyyət Planının icrası ilə baxılı 07 yanvar 2022-ji il monitorinq hesabatı [electronic resource] / - 07 January 2022. p. 57-60
URL:http://ogp.org.az/az/wp-content/uploads/2022/01/Hesabat-MFP-OGP-NAP-Ecsoft-07-Jan-2021_edited-Az-fv.pdf

THE CONCEPT OF "OPEN GOVERNMENT" IN GOVERNANCE, "OPEN GOVERNMENT" IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS THE BASIS OF THE ELECTRONIC GOVERNMENT AND DEMOCRACY

Agamaliyev U.I.

National Aviation Academy

This article provides the concept of "Open Government". "Open Government" is seen as the basis for the development of democracy. Open Government in the Republic of Azerbaijan is investigated as the basis of e-government and e-democracy. All action plans for the promotion of Open Government are thoroughly studied. The effectiveness of the implementation of Open Government action plans is widely analyzed.

The three main signs of Open Government are examined: transparency, accountability and participation. Transparency is a prerequisite for the development of both open and inclusive policies, while helping the public to understand the work of their government more easily. Transparency helps strengthen public confidence in government. Open government at the same time- it is a government with a high level of transparency, public control and control mechanisms, focusing the emphasis on accountability. It is also worth noting that an Open Government is a guiding doctrine, which includes the ability of citizens to access government documents and procedures in order to carry out effective public control.

Keywords: *Open Government Partnership, e-Government, e-state, open government, e-democracy, governance, e-government, Open Government effect in governance, Open Government action plans, statistics on Open Government implementation.*

Rəyçi: *h. e.d., prof. Rüstəmzadə A.X.*

Müəllif haqqında məlumat

Soyadı, adı, atasının adı	İş yeri	Vəzifəsi	Əlaqə
Ağamaliyev Ümman İlqar oğlu	Milli Avasiya Akademiyası	Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü, "Hüquq" kafedrasının müəllimi, h.f.d.	umman.agamali@gmail.com mob: (+994)50-717-11-77

UDC: 37.013.32

DOI: 10.30546/EMNAA.2024.26.2.027

FOSTERING STUDENT MOTIVATION AND ENGAGEMENT IN ENGLISH TEACHING

Huseynova T.M.

National Aviation Academy

Motivation serves as the driving force propelling language learners, influencing their persistence, enthusiasm, and ultimately, their success in mastering a new language. Students who are driven and directed toward learning with their motivation in full gear will focus, exert effort, and have confidence in their ability to succeed. Encouraging learners in English language education remains a key challenge for educators worldwide. This abstract aims to delve into the various facets of motivation and its intricate role in fostering effective English acquisition. It explores diverse approaches, including creating supportive learning environments, fostering autonomy, establishing real-world connections, employing varied teaching strategies, promoting collaboration, setting goals, cultivating growth mindsets, offering feedback, integrating student interests, and adapting to different language learning contexts.

Keywords: *motivation, language learning, inspiration, interaction, autonomy, feedback, extrinsic motivation, intrinsic motivation*

Introduction: Language learning is a transformative journey, one that extends far beyond the acquisition of vocabulary and grammar. It encompasses the cultural nuances, communication dynamics, and the inherent joy of connecting with others on a deeper level. At the heart of this journey lies a crucial element: motivation. When students are motivated, they become active participants in their learning, eagerly exploring new concepts and persisting through challenges. Ellis, R suggests that the learners who are motivated to integrate both linguistic and non- linguistic reasons of the learning experience will attain a higher degree of proficiency in language learning. Thus motivation is the collage of effort, desire and effect [1].

However, fostering and sustaining student motivation and engagement can be a complex endeavor for educators. Here are several strategies that can help create an environment conducive to stimulating and sustaining students' drive for learning a new language.

Establish a Supportive Learning Environment: A supportive learning environment extends beyond mere physical locations or traditional classrooms. It involves a comprehensive outlook that embraces psychological, emotional, and cultural dimensions. It creates an environment

where learners feel they belong, are safe, and are encouraged to take risks, make errors, and actively participate in acquiring the language.

Encourage transparent communication, value diverse viewpoints, and cultivate a sense of belonging among students. In fact, students tend to be more active and engaged in classrooms with a strong sense of community [2].

With the support of their classmates, students can find the courage to speak a new language, to do their best, and to believe they can learn. In fact, it's not just individuals who will have more confidence in their ability to learn. According to Bandura, A. the group itself also has a certain level of confidence and motivation, and the more they collectively believe in themselves, the more they will achieve [3].

Foster Autonomy: Granting students a level of authority in their learning can significantly influence their drive. Present options in tasks or assignments, enabling exploration of topics within the curriculum that captivate them. Providing independence fosters a sense of possession and obligation toward their learning results. In an increasingly interconnected world, the presence of diverse cultures has become a crucial facet of educational settings. Embracing cultural significance and sensitivity isn't solely about inclusivity; it stands as a fundamental support beam in constructing a dynamic and effective learning experience for students from various backgrounds. Autonomy in language learning pertains to learners' capacity and liberty to make decisions, establish objectives, and assume responsibility for their learning path. It equips learners to be proactive, self-governing, and self-reliant in their pursuit of language acquisition.

Connect Learning to Real-World Contexts: Drawing parallels between what's taught in the classroom and real-life scenarios can boost student involvement. Showcasing how classroom concepts link to everyday situations or potential career paths helps students grasp the practical relevance of their education. Involving students in real-world problem-solving tasks demonstrates the applicability of their learning, sparking inspiration. Aligning language learning with real-life contexts means merging language skills with everyday situations, emphasizing how these skills apply practically. This approach bridges the gap between theoretical knowledge and its application, emphasizing the relevance and practicality of language skills in various situations.

One of the most effective methods to encourage learning while maintaining student enthusiasm and engagement is to incorporate project-based learning. Project-based learning is a teaching method in which students actively engage in real-world and personally-meaningful projects. In a language learning classroom, projects are an ideal way to engage students because they help students use the language, they are studying rather than just learn about the language. Instead of doing

drills and fill-in-the-blank worksheets, students actually use their language skills in an authentic project [4].

Incorporate Varied Teaching Strategies: Vary instructional approaches to accommodate diverse learning styles and preferences. Employ a combination of teaching methodologies such as lectures, discussions, group tasks, multimedia demonstrations, and practical involvement to sustain students' motivation and active participation. Integrate technology when suitable to capture students' interest and excitement. Understanding the specific requirements of our students allows us to implement tailored teaching methods. This means that “the teacher proactively plans and carries out varied approaches to content, process, and product in anticipation of and response to student differences in readiness, interest, and learning needs” (Tomlinson 2017, p. 7). Note that the differentiation is proactive: teachers don't just respond to classroom problems, they begin their planning with an awareness of student differences and an intention to help all students succeed. This concept of planning and creating classes with different student needs and abilities in mind is known as Universal Design for Learning. This approach can help a teacher plan instruction that engages students who experience various disabilities or other challenges, students of average ability, and exceptionally skillful students, all together in the same classroom [5].

Encourage Collaboration and Peer Interaction: Encourage student collaboration via group projects, discussions, or peer-led teaching sessions. Fostering teamwork not only enriches comprehension through diverse viewpoints but also nurtures a feeling of unity and joint accomplishment. Collaboration in language learning entails learners actively participating with peers to practice, discuss, and glean knowledge from each other. It establishes a supportive atmosphere that promotes communication, cultural sharing, and reciprocal learning among learners.

Learning is inherently a social act, and knowledge is acquired and constructed through interactions with others. This is not to say that one cannot learn independently, but learning is more robust and knowledge is retained longer when learning is done with others [6].

In addition, collaboration stands as a vital skill essential for students beyond their academic journey, particularly in their professional endeavors. Once students complete their education, they're unlikely to encounter routine grammar tests or tasks involving lengthy essays. Instead, they'll navigate a world where the ability to collaborate—solving problems, accomplishing projects, and effectively communicating plans and ideas with others—will be paramount.

Set Clear Goals and Expectations: Offer students precise and attainable learning objectives and standards. This clarity aids in comprehending expectations and allows them to monitor their advancement. Acknowledge milestones as they progress to sustain their motivation. Peer engagement offers abundant chances for learners to practice language skills—speaking, listening, and

understanding—in genuine, conversational contexts. Engaging in discussions, debates, or joint tasks enhances fluency and communication abilities.

Cultivate a Growth Mindset: Promote a growth-oriented mindset by acknowledging and praising effort and persistence over just emphasizing results. Educate students that skills can be cultivated through commitment and effort, nurturing resilience when encountering difficulties.

In general, motivation falls into two primary categories: extrinsic motivation and intrinsic motivation. Extrinsic motivation refers to a desire to get a reward or to avoid punishment. It emphasizes the external need to persuade students to take part in learning activities such as homework, grade, or doing something to please teachers [7]. Both integrative and instrumental motivations are also grouped under the branch of the extrinsic motivation [8]. Extrinsic motivation relies on external factors like rewards or punishments. This form of motivation might negatively impact students because they may not learn out of genuine interest but rather because they seek rewards or fear punishment. When students are driven by the promise of rewards, they're highly motivated to attend classes, learn, and reach set goals. However, if these rewards are removed or if there are no punishments, their interest in learning the language diminishes, and they might lose motivation to attend classes. Intrinsic motivation refers to learning having its own reward (Arnold, 2000). This implies that students are choosing to learn something they perceive as valuable or significant to them, doing so willingly and of their own accord rather than feeling obligated to do so.

Offer Constructive Feedback and Encouragement: Offer feedback promptly and precisely, emphasizing growth rather than just pointing out mistakes. Recognize students' hard work and provide direction on how they can enhance their skills.

Students' motivation to learn thrives when they feel capable—when they have confidence in their ability to succeed. There are various ways we can nurture this sense of competence among students:

- Crafting activities that match their skill level and providing support when tasks become challenging to ensure their success.
- Activating their prior knowledge and equipping them with essential vocabulary or structures before engaging in activities.
- Offering clear instructions and setting standards right from the start of each task to guide students toward success.
- Facilitating learning through discovery rather than merely presenting information, encouraging independent exploration.
- Instilling self-belief through supportive language and actions that bolster students' confidence.

- Providing precise, specific feedback and recognition, highlighting their strengths to bolster their confidence.

- Cultivating a positive perspective on mistakes, encouraging students to view errors as valuable learning opportunities—an essential aspect of fostering a growth mindset (Dweck, 2008) in our students.

- Teaching students the skills to self-assess and monitor their own learning progress through reflection exercises

Conclusion: In conclusion, fostering student motivation and engagement in English teaching is a multifaceted endeavor that involves nurturing a sense of competence, creating a supportive learning environment, and encouraging a positive attitude towards learning. By tailoring activities to students' levels, providing necessary support, and offering clear guidance, educators can instill confidence and a belief in success. Additionally, promoting a growth mindset, embracing mistakes as part of the learning process, and empowering students to self-assess and reflect on their progress all contribute to sustaining motivation and active engagement in the English learning journey. Ultimately, when students feel capable, supported, and encouraged, their motivation to learn English flourishes, leading to more fulfilling and effective language acquisition experiences.

REFERENCES

1. Ellis, R. *The Study of Second Language Acquisition* / R. Ellis. – Oxford: Oxford University Press, - 1997. - 824 p.
2. Watkins, C. *Classrooms as learning communities: A review of research* // - London: London Review of Education, - 2005, 3 (1), - p. 47-64.
3. Bandura, A. *Exercise of human agency through collective efficacy* // - Washington DC: Current Directions in Psychological Science, - 2000, 9 (3), - p. 75-78.
4. Gaer, S. *Less teaching: More learning. Focus on Basics* // *Connecting Research and Practice*, - 1998, 2, (50), - p. 1-7
5. Tomlinson, C. *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms* / C. Tomlinson. –ASCD, - 2017. -186 p.
6. Gerlach, J.M. *Is this collaboration?* // *New Directions for Teaching & Learning*, -1994, 59, - p. 5-14.
7. Arnold, J. *Affect in language learning* / J. Arnold. - Cambridge: Cambridge University Press, -2000.- 346 p.
8. Harmer, J. *The practice of English language teaching* / J. Harmer. - London: Longman, - 1991.- 296 p.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MOTİVASIYA VƏ FƏALİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Hüseynova T.M.

Milli Aviasiya Akademiyası

Dil öyrənmə, söz ehtiyatı və qrammatika əldə etməkdən kənara çıxan transformativ bir yoldur. Bu fəaliyyətin mərkəzində həlledici element dayanır: motivasiya. Motivasiya dil öyrənənləri həvəsləndirən hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır, onların əzmkarlığına, həvəsinə və nəhayət, yeni dili mənimsəməkdə uğurlarına təsir edir. Motivasiyası ilə öyrənməyə yönəlmiş və yönləndirilən tələbələr diqqətini cəmləməyə səy göstərir və uğur qazanmaqda inamlı olurlar.

Tapşırıqları tələbələrin səviyyələrinə uyğunlaşdırmaqla, lazımı dəstəyi təmin etməklə müəllimlər uğura inam aşılaya bilərlər. Dəstəkləyici öyrənmə mühiti öyrənənlərin özlərini, təhlükəsiz olduqlarını hiss etmələrinə, risk almağa, səhvlər etməyə və dilin mənimsənilməsində fəal iştirak etməyə təşviq edir. Tələbələr özlərini bacarıqlı, dəstəkləndiklərini və həvəsləndirildiklərini hiss etdikdə, onların ingilis dilini öyrənmək üçün motivasiyası güclənir və bu, daha dolğun və effektiv dil əldə etmə təcrübələrinə səbəb olur.

***Açar sözlər:** motivasiya, dil öyrənmə, həvəsləndirmə, interaktivlik, geridönüş, fəaliyyət, daxili motivasiya, xarici motivasiya,*

Reviewer: Ph.D., associate prof. Aliyeva S.M.

Information about the author

Name, surname, father's name	Workplace	Position, scientific degree, scientific name	Contact
Hüseynova Turana Musa	National Aviation Academy	"Professional English" department, teacher	thuseynova@naa.edu.az mob: (+994) 55 382 64 18

MÜNDƏRİCAT

AVIASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

1. Qloballaşma şəraitində regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında əməkdaşlığın xüsusiyyətləri
Musayev H.M. 1

NƏQLİYYAT LOGİSTİKASI

2. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf tendensiyası
Nəcəfov E.M., Mustafayeva A.Z. 9

MATERIALŞÜNASLIQ

3. Polipropilen və seolit əsasında alınan kompozisiyaların tədqiqi
Məmmədova G.T., Seyidova X.H., Nəcəfova-Əliyeva G.S., Əliyeva Z.N. 20

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

4. Uçuş məlumatlarının emalının Simulink-də modelləşdirilməsi
İsmayılov İ.M., Ağamalıyeva C.A. 30

HÜQUQ

5. Hüquq sistemlərinin formalaşmasına təsir edən iqtisadi, siyasi hüquqi amillər
Qasımov S.Y. 41
6. Cəzanın təyin edilmiş konstitusiya prinsiplərinə uyğunluğu
Kərimov Q.B. 47
7. Ərazi yurisdiksiyası çərçivəsində pozitiv öhdəliklər: insan hüquqları
Konvensiyalarının təhlili
Abbasov Ş.N. 57
8. İdarəetmədə "Açıq hökumət" anlayışı, Azərbaycan Respublikasında "Açıq Hökumət" elektron dövlətin və demokratiyanın əsası kimi
Ağamalıyev Ü.İ. 64

İCTİMAİ ELMLƏR

9. İngilis dilinin tədrisində tələbələrin motivasiya və fəaliyyətinin yüksəldilməsi
Hüseynova T.M. 73

CONTENTS

AVIATION SECURITY

1. Features of cooperation in ensuring regional security in the context of globalization
Musayev H.M. 1

TRANSPORT LOGISTICS

2. Development tendencies of international transport corridors
Najafov E.M., Mustafayeva A.Z. 9

MATERIALS SCIENCE

3. Research of compositions based on polypropene and zeolite
Mammadova G.T., Seidova X.H., Nacafova-Aliyeva G.S., Aliyeva Z.N. 20

INFORMATION TECHNOLOGY

4. Modeling with simulink of flight information processing
Ismailov I.M., Agamaliyeva J.A. 30

LAW

5. Economic, political, legal factors affecting the formation of legal systems
Gasimov S.Y. 41
6. Compliance of punishment with constitutional principles
Kerimov G.B. ....
Соответствие назначенного наказания конституционным принципам
Керимов Г.В. 47
7. Positive obligations within territorial jurisdiction: an analysis of human rights
conventions
Abbasov Sh.N. 57
8. The concept of "open government" in governance, "Open Government" in the
republic of azerbaijan as the basis of the electronic government and democracy
Agamaliyev U.I. 64

SOSIAL SCIENCES

9. Fostering student motivation and engagement in english teaching
Huseynova T.M. 73

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul olunur. Hər bir məqaləyə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində xülasə və açar sözlər verilməlidir. Çapa təqdim olunan məqalələr A4 formatda, 12 ölçülü şriftlə (cədvəllər, şəkillər və şəkilaltı yazılar 11 ölçülü şriftlə), ağ kağızda bir intervalla çap olunmalıdır. Boşluqlar: vərəqin bütün kənarlarından 2 sm. Məqalənin həcmi: orijinal məqalələr üçün 10, icmal məqalələr üçün 15 səhifədən artıq olmamalıdır. Məqalələr 2 nüsxədə çap və elektron variantda (WORD) təqdim olunur. Əlyazmalar müəlliflərə qaytarılmır. Digər təşkilatlardan olan müəlliflərin məqalələri onların işlədiyi təşkilatın məktubu ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.

Məqalələrə müsbət rəy verildikdən sonra redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur.

1. Hər bir məqalə onun UOT-u və ya PACS-ı, DOI-si, adı, müəlliflərin adı, ata adı, soyadları, elektron ünvanları, təşkilatın adı, məqalənin yazıldığı dildə bir intervalla çap olunmalı, qısa annotasiya və açar sözlərlə başlanmalıdır.

2. Ədəbiyyata istinad (References):

- ədəbiyyata istinad məqalədə rast gəlinəni ardıcılıqla işlənməlidir.

Sitat gətirmə qaydası:

- dövrü jurnallardakı məqalələr: müəlliflərin A.A. Soyadları, məqalənin adı, dövrü jurnalın adı, çap olunma ili, cildi, nömrəsi, səhifə nömrəsi;

- konfrans materialları və tezislər: müəlliflərin A.A. Soyadları, konfrans materialları və ya tezisnin adı konfransın adı, keçirildiyi yer və il, çap materialının cildi, nömrəsi və səhifələri;

- kitablar: müəlliflərin soyadları, kitabın adı, çap olunduğu nəşriyyat, il və yer, səhifələrin sayı, təkrar istinadlarda isə səhifə nömrəsi verilir.

References - ədəbiyyatın orijinal dildə ingilis əlifbası ilə verilmiş variantıdır.

3. Annotasiya.

Annotasiya digər iki dildə 8 sətirdən az olmayaraq, ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır.

4. Açar sözlər.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində 8-10 söz.

5. Rəsmlər və şəkillər.

Rəsmlər və şəkillər yazıları və izahatları ilə ayrıca təqdim olunmalıdır. Ölçülər: 6 sm x 6 sm-dan az və 23sm x 16 sm-dan çox olmayaraq. Qrafiklərin koordinat oxları minimum rəqəm tərkibli olmalıdır. Koordinat oxlarının adları çox aydın yazılmalıdır. Qrafiklərdəki hər bir xətt nömrələnmiş və izahlı şəkildə olan yazılarla verilməlidir.

6. Cədvəllər.

Cədvəllər ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır. Onlar nömrələnməli və başlıqla verilməlidir.

7. Məqalənin sonunda müəlliflər haqqında məlumat verilir: adı, soyadı və atasının adı; elmi dərəcəsi və adı; elektron ünvanı; iş yeri və ünvanı; işin icra olunduğu şöbə, laboratoriya və ya kafedra; maraq dairəsi.

Verilmiş tələblərə uyğun gəlməyən məqalələrə baxılmır!!!

Publication guidelines for articles in the Scientific Journal of National Aviation Academy

Articles are accepted in Azerbaijani, Russian or English. Each article should have an abstract and keywords in Azerbaijani, Russian and English. Articles submitted for publication should be printed with one interval on white A4 paper, font size 12 (tables, figures and captions for figures, font size 11). Margins: 2 cm on all edges page. Article length for original articles is no more than 10 pages, and 15 pages for review articles. Both articles should be submitted in 2 copies in printed and electronic version. The copies must be typed in the Microsoft Word text editor. Manuscripts of articles are not returned to the authors. For authors from other organizations, articles are accompanied by a letter and an examination certificate from the organization where they work. Articles are reviewed.

Only the articles received positive review of the Editorial Board are published.

1. Each article begins with UDC or PACS, DOI, title, information about the author(s), email address, name of the organization and a brief annotation in the original language of the article and keywords published in one interval.

2. References to literature (References):

- references should follow the order that are cited in the article
- Citation order:
- articles in periodicals: Author's full name, title of the article, title of the periodical, year of publication, volume and page numbers;
- conference publications and abstracts: Author's full name, title of the conference publication or abstract, conference title, place and year of the conference, volume number, page numbers.
- books: Author's full name, title of the book, publisher, date and place, number of pages; when referring again, the page number is also given.

References – is the referred version of the original literature give with Latin script.

3. Abstract. The abstract of at least 5 lines in two other languages printed on a separate paper.
4. Key words in Azerbaijani, Russian and English, 5-10 words.
5. Drawings and photographs with inscriptions and explanations are attached separately.

Dimensions: not less than 6x6 cm and not more than 23x16 cm. The coordinate axes of the graphs must contain minimum numbers. The names of the coordinate axes must be written very clearly. Each line in the graphs should be given with numbered and well-explained figure captions.

6. Tables should be numbered, titled and printed on a separate sheet.

7. The author(s) information is given at the end of the article: full name; academic degree and academic title; place of work and address; department, laboratory or chair where the work was fulfilled; sphere of scientific interests; email address; contact numbers.

Articles that do not meet these requirements will not be considered!!!

“Elmi Məcmuə”nin redaksiya heyəti tərəfindən
nəşrə hazırlanmış və çapına icazə verilmişdir.

Texniki redaktor

Q.C. Vəliyeva

Korrektorlar

K.f.d. L.N. Yüzbaşova, Z.A. Məmmədova, J.R. Əliyeva

Dizayner

T.V. Binnətəliyeva

"Scientific Journal" prepared for publication by
the editorial board and permission to print.

Technical editor

G.J. Valiyeva

Correctors

PhD (Chem.) L.N. Yuzbashova, Z.A. Mammadova, J.R. Aliyeva

Designer

T.V. Binnataliyeva

Çapa hazırlanmışdır: 16.07.2024
“Elmi Məcmuə”
“Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
Hava Limanlarının İstismarı Baş İdarəsinin
Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.
Formatı - 60x84 ¹/₈.
Tiraj 50 nüsxə.

Editor-in-chief

DSc (Phys. & Math.), Academician Arif M. Pashayev

Scientific Editor

DSc (Tech.), prof. Rasim N. Nabiyev

Members of the editorial board (by scientific fields)**Technical sciences**

DSc (Tech.), Prof. Afiq R. Hasanov (**editor**)

DSc (Tech.), Prof. Adalat S. Samadov

DSc (Phys. & Math.), Prof. Messoud A. Efendiev, Helmholtz Zentrum München, Germany

DSc (Phys. & Math.), Prof. Ali T. Ismail-Zadeh, Karlsruhe Institute of Technology, Germany

DSc (Tech.), Prof. Alexander A. Igolkin, Samara University, Russia

Ph.D (Tech.), Ass. Prof. Oleg B. Spiridonov, Southern Federal University, Russia

DSc (Tech.), Prof. Ismail M. Ismailov

DSc (Tech.), Prof. Ahad Kh. Janahmadov

DSc (Tech.), Prof. Parviz Sh. Abdullayev

DSc (Phys. & Math.), Prof. Karim R. Allahverdiyev

DSc (Tech.), Prof. Khagani I. Abdullayev

DSc (Phys. & Math.), Prof. Kamal A. Asgarov

DSc (Tech.), Prof. Nazim Sh. Huseynov

DSc (Tech.), Prof. Aytaj N. Badalova

Ph.D (Phys. & Math.), Prof. Islam A. Isgandarov

Ph.D (Tech.), Ass. Prof. Elman M. Najafov

Ph.D (Tech.), Ass. Prof. Fuad H. Dadashov

Legal sciences

DSc (Law), Prof. Aykhan Kh. Rustamzadeh (**editor**)

Prof. Dr. (Law), Javid S. Abdullazadeh, Ankara University, Türkiye

Prof. Dr. (Law), Yener Unver, Özyeğin University, Türkiye

Prof. Dr. (Law), Omer Chinar, İbn Haldun University, Türkiye

DSc (Law), Prof. Nazim H. Jafarli

DSc (Law), Prof. Subhan F. Aliyev

DSc (Law) Fardin Y. Khalilov

DSc (Law), Ass. Prof. Rauf M. Garayev

Economic sciences

D.Sc (Econ.), Prof. Heydar S. Hasanov (**editor**)

D.Sc (Econ.), Prof. Rustem T. Yuldashev, Moscow State Institute of International Relations, Russia

D.Sc (Econ.), Prof. Salim Y. Muslumov

D.Sc (Econ.), Prof. Sarvar A. Abbasov

D.Sc (Econ.), Prof. Elnur M. Sadigov

Ph.D (Econ.), Ass. Prof. Farida F. Alakbarova

Ph.D (Econ.), Ass. Prof. Vafa G. Najafova

Ph.D (Econ.), Ass. Prof. Fuad M. Mirzayev

Categories of the "Scientific Journal": aviation and rocket space technology, air navigation, aviation security, aviation meteorology, aerospace monitoring and environmental protection, instrumentation, radio electronics, telecommunications, information processing, transport logistics, physics, solid-state electronics, materials science, information technology, system analysis, control systems, law, economics, management, social sciences.

“Scientific Journal” was registered at the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan in 1999 (Reg. № 492).

The journal is included into the recommended list of periodical scientific publications of Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

Address: AZ1045, Baku, Mardakan Ave. 30, National Aviation Academy

Tel. (+994) 12 525 98 08 + 24 88. E-mail: em@naa.edu.az Website: <https://scientific-journals.naa.edu.az/>

